

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

BIHAĆ I OKOLINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU PREMA
IZVJEŠTAJIMA KOMISIJE ZA ISPITIVANJE ZLOČINA
OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA

(Završni magistarski rad)

Mentor: Doc. dr. Amir Duranović

Kandidat: Saima Lojić

Sarajevo, 2018.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	3
2. Državna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Drugog svjetskog rata.....	8
2.1. Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine.....	15
3. Ustaški zločini u Bihaću i okolini.....	21
4. Zločini Talijana u Bihaću i okolini.....	37
5. Zločini Nijemaca u Bihaću i okolini.....	40
6. Četnički zločini na području Bihaća i okoline.....	47
7. Zajednički zločini prema izvještajima Komisije.....	51
8. Analiza rada Komisije.....	53
8.1. Studija slučaja – Stratište Garavice.....	58
8.2. Druga stratišta – mjesta gdje su životi prekinuti	61
9. Zaključak.....	62
10. Prilozi.....	64
10.1. Prilog 1.....	64
10.2. Prilog 2.....	65
11. Bibliografija.....	66

1. Uvod

Drugi svjetski rat predstavlja jedan od najkrvavijih ratova u historiji čovječanstva. Kao i svaki rat, tako je i ovaj obilježen brojnim ratnim zločinima, a zločin genocida, nakon Holokausta u Drugom svjetskom ratu, pravno je definiran 1948. godine Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Pričati i pisati o zločinima predstavlja veliki izazov i zbog toga treba ostati objektivan, s obzirom da uvijek postoje dvije strane – dobra i loša. Kada čitamo historiografiju o zločinima u Drugom svjetskom ratu uviđamo da su u fokusu uglavnom velike teme i najvažnije ličnosti. Međutim, kako bi se sagledale stvarne posljedice rata potrebno je u fokus staviti običnog malog čovjeka. Zločini protiv mira, ratni zločini protiv čovječnosti i genocid kojem su bili izloženi jugoslavenski narodi predstavljali su dio politike fašističke ideologije odnosa germanskog naroda prema drugima. Kao što je vrijeme pokazalo, neki od uspostavljenih sistema bili su, koliko nerealni, toliko i u praksi neodrživi. Martina Grahek – Ravančić je u svojoj knjizi *Narod će im suditi: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.-1947.* napisala kako Drugi svjetski rat i njegove dalekosežne posljedice još i danas skrivaju nebrojeno mnogo nepoznanica s kojima se historija, ali i historičari (kojima je zadaća da te nepoznanice otkrivaju) ne mogu nositi, tj. ne mogu ih pravilno objasniti. Sa ovom konstatacijom se uveliko slažemo.

Predmet istraživanja u ovom radu jeste djelovanje i analiza rezultata rada Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača koja je osnovana od strane vlasti na području Bihaća i okoline kako bi se istražili zločini na navedenom području počinjeni u Drugom svjetskom ratu. Ovdje smo predstavili djelovanje Komisije kroz njene izvještaje i zapisnike. Predmet istraživanja nisu zločini u Drugom svjetskom ratu, nego način na koji je Komisija radila na utvrđivanju zločina te kako je ona djelovala s obzirom da su njeni izvještaji predstavljali prvi pisani narativ o dešavanjima u Drugom svjetskom ratu.

Državna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je osnovana odlukom AVNOJ – a o njenom osnivanju 30. novembra 1943. Zadatak Komisije bio je da utvrdi zločine počinjene u Drugom svjetskom ratu. Ubrzo nakon toga, osnovane su i zemaljske komisije. Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu osnovana je na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH – a koje je održano u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Potom su osnovane i oblasne, sreske, okružne i gradske komisije. Tako su sve ove komisije predstavljale jedan umrežen vertikalni sistem kako bi se utvrdili svi počinjeni

zločini. Iako su komisije na svim nivoima imale za cilj da utvrde sve zločine protiv čovječnosti, fizičkog uništenja, pljačke i paljevine njihov rad je bio relativno kratak, od 1944. do 1947. u slučaju Bosne i Hercegovine. Bitno je istaknuti da komisije nisu bile klasični organ gonjenja, ali su bile usko povezane sa organima državne bezbjednosti. Međutim, često ove komisije nisu bile dobro povezane sa Državnom komisijom te su zbog toga određeni zadaci koji su postavljeni na početku izostali. Cilj rada je ispitati kako komisija djeluje kao političko tijelo, utvrditi njene zadatke te da li je i u kojoj mjeri Komisija te zadatke izvršila.

U historiografiji ne postoji rad koji se bavio temom Bihaća i okoline prema izvještajima Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ono što imamo, a što je vezano za Komisiju za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača jeste članak Husnije Kamberovića "Žepče u Drugom svjetskom ratu prema ocjenama Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina", objavljen u *Zborniku radova međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458. – 2008* u kojem se na primjeru jedne druge lokalne sredine može pratiti rad Komisije. Autor je u ovom radu kroz nekoliko zapisnika Komisije predstavio dešavanja u Žepču u Drugom svjetskom ratu te kako je i sam naveo "ograničio se na interpretaciju informacija Zapisnika s obzirom da je to prvi i zvanični komunistički pogled na dešavanja na tom prostoru."¹ Drugi rad jeste rad Begajete Aljkanović "Komparativna analiza Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača tokom Drugog svjetskog rata u Srebrenici i Komisije Vlade Republike Srpske za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10 – 19. jula 1995",² gdje je predstavljena komparacija rada dviju Komisija. Radi se o završnom diplomskom radu.

Glavni izvor informacija za temu koju obrađujemo su arhivski dokumenti iz Arhiva Bosne i Hercegovine i Arhiva Unsko – sanskog kantona. Iz Arhiva Bosne i Hercegovine građa je crpljena iz fonda Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, tačnije korištene su tri kutije arhivske građe za srez Bihać, i dvije kutije za grad Bihać. Iz Arhiva USK građa je većinom crpljena iz fonda Okružna komisija za ispitivanje

¹ Kamberović, H. (2010.) "Žepče u Drugom svjetskom ratu prema ocjenama Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina", u: *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458. – 2008*. (urednik Franjo MARIĆ), Zagreb: Žepče: Hrvatski institut za povijest, 237.

² Aljkanović, B. (2014). *Komparativna analiza rada Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača tokom Drugog svjetskog rata u Srebrenici i Komisije Vlade Republike Srpske za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine*. MA, Filozofski fakultet u Sarajevu. [Dalje: Aljkanović (2014). *Komparativna analiza rada Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača tokom Drugog svjetskog rata u Srebrenici i Komisije Vlade Republike Srpske za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine*.]

zločina okupatora i njihovih pomagača. Te arhivske kutije sadrže zapisnike o saslušanju svjedoka, izjave, spiskove žrtava i spiskove zločinaca. U kutijama se nalazi jedan dio dokumenata koji se odnosi na saradnju Zemaljske komisije i oblasnih, okružnih, sreskih i gradskih za područje Bihaća i okoline. U radu nismo posebno predstavljali grad niti posebno srez jer su arhivski dokumenti dosta nesređeni, osobito u Arhivu Unsko – sanskog kantona. Izložili smo izvještaje koji su stizali i gradskoj i sreskoj i oblasnoj komisiji, a koji su vezani za područje Bihaća i okoline. Od velike važnosti za izradu teksta su bili i objavljeni izvori: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine* (1968), Zbornik dokumenata, knjiga I – II,³ zatim Zečević, M., Popović, J. (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svjetskog rata*, tom II,⁴ rad Krunoslave Lovrenović "Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača,"⁵ kao i rad Vladana Vukliša "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača" u izdanju *Topola JU SP – Donja Gradina*,⁶ i rad Sanje Gladanac, "Komparacija popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1947. i 1950. na primjeru sreza/općine Zavidovići".⁷ Za razumijevanje zločina i sagledavanja pristupa različitih autora pogledali smo i knjigu Muje Begića *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*,⁸ u izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu koja kroz nekoliko poglavlja razmatra pitanja od Ljutočke doline kroz historiju, do zločina, mjesta masovnih ubijanja i prešućivanja zločina. Autor je zaključio da zločini nad Bošnjacima Ljutočke doline predstavljaju paradigmu zločina nad Bošnjacima na prostoru cijele Bosne i Hercegovine.

³ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine* (1968), Zbornik dokumenata, knjiga I.II., Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša.

[Dalje: ZAVNOBiH (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I.II.]

⁴ Zečević, M., Popović, J. (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svjetskog rata*, tom II, Beograd: Arhiv Jugoslavije.

[Dalje: Zečević, Popović, (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom II.]

⁵ Lovrenović, K. (1968/69). "Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", *Glasnik arhiva i Društvo arhivskih radnika BiH*, knjiga VIII – IX, 50 - 61.

[Dalje: Lovrenović, (1968/69). "Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača."]

⁶ Vukliš, V. (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", *Topola JU SP Doња Градина*, год. II, бр. 2.

[Dalje: Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača."]

⁷ Gladanac, S. (2016). "Komparacija popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1947. i 1950. na primjeru sreza/općine Zavidovići", *Rijeka Krivaja kroz prošlost*, knjiga 14, Sarajevo: Institut za historiju.

[Dalje: Gladanac, (2016). "Komparacija popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1947. i 1950. na primjeru sreza/općine Zavidovići."]

⁸ Begić, M. (2013). *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Pored bosanskohercegovačkih arhiva istražili smo i arhiv u regionu, tačnije Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HDA),⁹ gdje smo pregledali građu iz fonda Okružne i gradske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb kako bi pokazali da je građa u arhivima regiona u potpunosti sređena. Veliki dio građe je i mikrofilmovan i veoma praktičan za korištenje. Međutim, građa je pregledana više zbog mogućnosti određenih komparativnih analiza situacije između Bihaća i Zagreba. Od velike važnosti su bili radovi autora iz regiona – tačnije Hrvatske, na osnovu kojih smo mogli vidjeti kako je djelovala Komisija u gradovima u regionu. To je knjiga Martine Grahek – Ravančić *Narod će im suditi: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.-1947.*,¹⁰ koja govori o organizaciji i radu hrvatske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, zatim njeni članci "Ekstradicija ratnih zločinaca",¹¹ objavljen u časopisu *Istorija 20. veka*, te "Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje".¹² Na osnovu ovoga smatramo da su se autori iz regiona dosta bavili ovim pitanjem, dok su u našoj bosanskohercegovačkoj historiografiji ovakve teme izostale u obimu kako je to učinjeno u susjednim državama, iako možemo kazati da su neka od pitanja iz rada Komisije ipak zastupljena u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Bitno je spomenuti da je od velike važnosti za stvaranje opće slike o Drugom svjetskom ratu bila knjiga Rasima Hurema *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*,¹³ koja predstavlja sada nezaobilaznu sintezu Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, kao i knjiga Envera Redžića *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*.¹⁴ Za razumijevanje Bihaća i okoline u Drugom svjetskom ratu i stavljanje u određeni historijski

⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA): Okružna i gradska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb.

¹⁰ Grahek – Ravančić, M. (2013). *Narod će im suditi: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.-1947.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

[Dalje: Grahek – Ravančić, (2013). *Narod će im suditi: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.-1947.*]

¹¹ Grahek Ravančić, M. (2012) . "Ekstradicija ratnih zločinaca", *Istorija 20. veka*, br. 1.

[Dalje: Grahek – Ravančić, (2012). "Ekstradicija ratnih zločinaca".]

¹² Grahek – Ravančić, M. (2013). "Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje", *Historijski zbornik*, LXVI.

[Dalje: Grahek – Ravančić, (2013). "Ustrojavanje organa nove vlasti."]

¹³ Hurem, R. (2016). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945.* (priredio Dino Mujadžević). Zagreb: Sarajevo, Plejada – BNZG – University Press.

[Dalje: Hurem, (2016). *BiH u Drugom svjetskom ratu.*]

¹⁴ Redžić, E. (1998). *BiH u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: Svjetlost.

[Dalje: Redžić, (1998). *BiH u Drugom svjetskom ratu.*]

kontekst vrlo su važne knjiga Branka Bokana *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*,¹⁵ i zbornik radova *Bihaćka republika*.¹⁶

Što se tiče metodološkog pristupa u radu je primijenjena metoda hronološke obrade materijala, kao i metoda analize sadržaja. Rad, pored uvodnih, zaključnih napomena, bibliografije i priloga sadrži sedam poglavlja. U prvom poglavlju se obrađuju krupna pitanja koja se odnose na osnivanje, djelovanje i rad Državne i Zemaljske komisije s ciljem utvrđivanja i ispitivanja ratnih zločina gdje nastojimo pokazati zašto je bilo bitno osnivanje ovakve Komisije. Drugo poglavlje jeste prikaz ustaških zločina na području Bihaća i okoline kroz izvještaje Komisije predstavljajući koncept ustaške politike. U trećem poglavlju se obrađuju zločini Talijana prema izvještajima u kojima vidimo kako su se Talijani kretali, šta su radili, kako su se odnosili prema stanovništvu i da oni nisu imali za cilj čišćenje određenog prostora kao ustaše. Četvrto poglavlje predstavlja prikaz zločina Nijemaca gdje svjedoci govore o tome kako su Nijemci prolazili određenim područjem i time ga okupirali. U narednom, petom poglavlju se obrađuju zločini četnika koji su predstavljali kvinsliške formacije i kao takvi se ponašali prema stanovništvu, a u šestom poglavlju se obrađuju zajednički zločini o kojima pronalazimo, iako oskudne, informacije u izvještajima. U posljednjem poglavlju kroz analizu rada Komisije prikazujemo njen rad na području Bihaća i okoline, kako je ona djelovala na tom području i da li izvršila svoje zadatke i ciljeve. S posebnom pažnjom u ovom poglavlju je obrađena studija slučaja Garavice, kao mjesta najvećeg pokolja na području Bihaća i okoline i ostalih stratišta.

¹⁵ Bokan, B. (1988). *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, Beograd: Vojnoizdavački novinski centar.

[Dalje: Bokan, (1998). *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*.]

¹⁶ *Bihaćka republika*, (1965). Zbornik članaka, I, II. Bihać: Izdanje Muzeja Avnoja i Pounja u Bihaću.

[Dalje: *Bihaćka republika*, (1965). Zbornik članaka, I, II.]

2. Državna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Drugog svjetskog rata

Za osnivanje Državne komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Drugom svjetskom ratu od izuzetnog značaja bila je Moskovska konferencija. Na toj konferenciji održanoj od 19. do 30. oktobra 1943. sastali su se Franklin D. Roosevelt, Winston Churchill i Josif V. Staljin. Rezultat je donešenje i potpisivanje Deklaracije o odgovornosti zemalja Sila osovine za počinjene zločine u toku rata u svim zemljama koje je okupirala Njemačka. Utvrđeno je da će svi oni koji su odgovorni za počinjeno biti vraćeni na mjesto svog zločina, gdje će im biti suđeno.¹⁷ U nastavku je stajalo: "Neka oni koji dosad nisu uprljali ruke krvlju pripaze da ne stupe u redove krivaca, jer će tri savezničke sile sasvim sigurno progoniti do kraja svijeta i izručiti ih njihovim tužiocima da bi se pravda izvršila".¹⁸ Ta Deklaracija je potvrđena na Teheranskoj konferenciji, konferencijama u Jalti te Postdamu i tako je postala osnovnim zakonom na osnovu kojeg su trebali odgovarati ratni zločinci jednom kada rat bude završen.¹⁹

Nešto prije Moskovske konferencije,²⁰ u Londonu je 20. oktobra 1943. osnovana Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine (United Nations War Crimes Commission) koja je pozvala sve članice antihitlerovske koalicije da osnuju svoje nacionalne (državne) komisije.²¹ Odgovornost za zločine se nije odnosila samo na njemačku vojsku i nacističke političke i državne funkcionere koji su odgovorni za njemačke zločine, ubistva i istrebljenja civilnog stanovništva okupiranih zemalja, već je obuhvatala i sve saveznike i "prijatelje fašističke Njemačke kao i kvislinge i pomagače koji su u svojim zemljama vršili zločine nad vlastitim narodom." Saveznici su se obavezali da će "hvatati zločince do kraja svijeta i predati ih u ruke oslobođenih zemalja i slobodnih vlada" koje budu stvorene i da im se sudi na mjestima gdje su zločine izvršili.²² Time je učinjen prvi korak ka osnivanju Državne komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a potom i zemaljskih komisija koje su bile podređene ovoj Državnoj komisiji.

¹⁷ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I., 240.

¹⁸ Grahek – Ravančić, (2012). "Ekstradicija ratnih zločinaca", 114.

¹⁹ Zečević, Popović, (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, II, 289.

²⁰ Aljkanović, (2014). *Komparativna analiza rada Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača tokom Drugog svjetskog rata u Srebrenici i Komisije Vlade Republike Srpske za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine*, 12.

²¹ Geiger, V. (2006). "Folksdojčeri u izvješćima Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača okruga Slavonski brod 1945. godine", *Scrinia Slavonica* 6, 649.

²² ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I., 240. Isti spisi se nalaze i u Arhiv Unsko – saskog kantona (AUSK), Fond Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača – Bihać (OKZ).

Odlukama o kažnjavanju ratnih zločinaca je trebalo da se "istrijebi svo zlo koje je ostalo nekažnjeno, a suđenje zločincima je trebalo da bude strašna opomena svima onima u budućnosti koji pokušaju da naruše mir, slobodu i nezavisnost bilo kojeg naroda."²³ Fašistički osvajači i njihovi pomagači su vršili strahovite zločine, ubistva, masovna istrebljenja naroda, pljačkali su i uništavali privredna bogatstva i imovinu, uništavali su najdragocjenije kulturne tekovine i vrijednosti. Jugoslavija, posebno Bosna i Hercegovina je spadala u red onih zemalja koje su u najvećoj mjeri osjetile okrutnost okupatora.²⁴ Često se navodi da je Bosna i Hercegovina bila područje gdje je ubijen najveći broj ljudi i počinjeni najveći i najmonstruozniji zločini u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu.

Predsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ),²⁵ je 30. novembra 1943. godine donijelo odluku o uspostavljanju Državne komisije za utvrđivanje zločinaca okupatora i njihovih pomagača.²⁶ Rad Državne komisije se može podijeliti u tri faze. Prva faza se odnosi na period od osnivanja Komisije do kraja ratnih operacija, kada dolazi do organiziranja komisija, povezivanja i umrežavanja njenog sistema. Druga faza se odnosi na intenzivan rad od sredine 1945. do sredine 1946, i posljednja faza kada je došlo do postupnog smanjenja intenziteta rada i gašenja Državne komisije 12. aprila 1948.²⁷ Preostali poslovi su prešli u nadležnost Javnog tužilaštva FNRJ.²⁸

Nacionalni Komitet oslobođenja Jugoslavije je na sjednici od 6. maja 1944. donio Pravilnik o radu te Komisije. Pravilnik se sastojao od 13 članova. Članom 1 Državna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača bila je "dužna da prikupi sve podatke i sav materijal pomoću kojeg se utvrđuje vrsta zločina, način njegovog izvršenja i počinitelj zločina u cilju izricanja kazne nad izvršiocima zločina od strane nadležnih sudova", dok je članom 2 "bilo predviđeno je da Komisija prikuplja podatke o ubistvima, tjelesnim

²³ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I., 240.

²⁴ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I., 240.

²⁵ U procesu revolucionarnog nastajanja poslijeratne vlasti u Jugoslaviji osnovu su činili narodnooslobodilački odbori (NOO). Zbog razgranatog sistema javlja se potreba za njegovim čvršćim povezivanjem pa je 26. novembra 1942. u Bihaću osnovano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) kao vrhovni organ vlasti u Jugoslaviji. (Redžić, (1998). *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 137.)

²⁶ Na ovom zasjedanju AVNOJ je imenovan vrhovnim zakonodavnim i izvršno-predstavničkim tijelom Jugoslavije. U Proglasu Predsjedništva AVNOJ-a je stajalo: „Pobjeda je naša, sigurna i bliska. Ali pobjeda još nije izvojevana. Bio bi zločin prema našoj zemlji i onima koji još trpe od Hitlerovih razbojnika i njihovih sluga, ako ne bismo požurili sa istjerivanjem okupatora i uništenjem njihovih pomagača. Na našem putu bit će još mnogo teškoća, i žrtava, ali nama nikakva žrtva ne smije biti teška u borbi za ostvarenje velikog djela kome je već udaren temelj.“ (Grahek – Ravančić, (2013). "Ustrojavanje organa nove vlasti", 151.)

²⁷ Vajs, A. (1961). "Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", *Anali Pravnog Fakulteta*, god IX, br 1, 389.

²⁸ Grahek – Ravančić, (2013). *Narod će im suditi: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.-1947.*, 15.

povredama, zlostavljanjima, osudama, hapšenjima, silovanjima, paljevinama, pljačkama, bombardovanju civilnog stanovništva u cilju istrebljenja, nabavki sredstava za izvršenje zločina, iseljavanje i preseljavanje mirnog stanovništva, oduzimanju i oštećenju imovine." Prema članu 3 "podaci i dokazni materijali su se prikupljali kako i o izvršiocima tako i o organizatorima i pomagačima zločina, a prema članu 4 "kao podaci i dokazni materijali trebali su poslužiti počinioci ili njihovi saučesnici, svjedoci ili druge osobe koje su na bilo kakav način mogle pružiti neke podatke, zatim sve vrste dokumenata: službeni akti, letci, pisma, novine, fotografski snimci, stručna mišljenja o načinu izvršenja zločina."²⁹

Prema članu 5 "svi organi narodne vlasti kod kojih se nalazio bilo kakav dokument koji je mogao poslužiti kao dokazni materijal bili su dužni odmah ga dostaviti ili o njemu obavijestiti Državnu komisiju", dok je prema članu 6 "Državna komisija trebala organizirati prikupljanje statističkih podataka o žrtvama terora okupatora i njihovih pomagača, organizovati ankete, istrage i prikupljanje podataka o masovnim ubijanjima, pljačkanju." Članom 7 je bilo predviđeno da "Državna komisija pored prikupljanja podataka utvrdi i približnu veličinu štete", dok je članom 8 "Državna komisija bila obavezna da prema potrebi objavljuje rezultate rada i ispitivanja ili sadržaj pojedinih isprava."

Članom 9 je bilo previđeno da "Državna komisija radi sama ili preko Zemaljskih komisija i morala je ujedinjavati, koordinirati i kontrolirati rad Zemaljskih komisija, dok prema članu 10 "svi organi vlasti, svaka vojna osoba i svaki građanin su bili dužni da na zahtjev Državne i Zemaljskih komisija daju iskaze i sva obavještenja i pomagati im u radu. Članom 11 je bilo previđeno da "za svoj rad Državna komisija odgovara Nacionalnom Komitetu", dok je članom 12 "Državna komisija bila ovlaštena da u okviru ovog Pravilnika izdaje sve potrebne upute i naredbe u cilju izvršenja postavljenog zadatka", i po posljednjem članu 13 "ovaj Pravilnik je odmah stupio na snagu." Pravilnik je potpisao Josip Broz Tito.³⁰ Na osnovu ovoga možemo zaključiti kako je trebala da djeluje Državna komisija, te koji su bili njeni zadaci i ciljevi. Komisija je trebala da utvrđuje i ispituje sve zločine, a uz to da prikuplja materijale koji su joj na bilo kakav način mogli pomoći. Državna komisija je bila vrhovno tijelo, i svi niži organi Komisije bili su joj direktno podređeni i oni nisu mogli raditi bez znanja Državne komisije. Komisija je morala da utvrdi i približnu vrijednost štete koju su

²⁹ Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", 169. [Dalje: Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića"]

³⁰ Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića", 170.

zločinci okupatori i njihovi pomagači nanijeli stanovništvu, bez obzira o kakvoj se šteti radilo i kolika je bila vrijednost štete.

Tokom svoga rada i postojanja Državna komisija imala je brojna odjeljenja i pomoćne službe, kao što su Pravno odjeljenje sa arhivom dokumenata i kartotekom evidencije, Publikaciono odjeljenje sa fotoarhivom i fotolaboratorijom, Izvršno odjeljenje sa registraturom, Personalno odjeljenje i odsjek računovodstva, Delegaciju u KUN-u (Komisija Ujedinjenih Nacija), Delegaciju u Njemačkoj i Austriji. Svako od ovih odjeljenja je imalo svoje posebne zadatke.³¹ Državna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je time postala značajno novoformirano tijelo koje je sa svim pomoćnim odjeljenjima i službama nastojalo da ostvari svoje zadatke i ciljeve.

Državna komisija je trebala sastaviti odluke o utvrđivanju i registriranju osoba za počinjene zločine i izdaju. Pravno gledano, takva odluka je imala tek deklarativni značaj. Za prihvatanje odluke i upis u registar zločinaca bio je dovoljan dokaz "prima facie" tj. osnovana sumnja, prema kojem je počinitelj sudjelovao u ratnom zločinu ili izdaji. Takav akt nije mogao imati značaj optužnice, a još manje presude. On je samo služio kao temelj za pokretanje istrage.³² Stoga, Državna komisija nije stvorena kao pravosudni organ i nije imala zadatak obavljati izravne funkcije kažnjavanja, optuživanja i suđenja.³³ Izvršenje presude koja je morala biti objavljena, išlo je po naređenju predsjednika Zemaljske komisije. Međutim, u većini slučajeva, taj dio posla su provodili nadležni sudovi nakon čega je Komisija dobivala ovjerenu kopiju presude. Ali to, iako je bilo propisano nije redovno obavljano, tj. komisije nisu bile redovno informirane o provedenim suđenjima.³⁴ Na osnovu toga ostaje otvoreno pitanje u kojoj mjeri su odluke prihvaćene te na osnovu njih pokretane istrage i izvođenja pred sud.

Za pitanje kažnjavanja zločinaca zanimljiva je odrednica da je uz kažnjavanje zločinca za neprijateljsko postupanje išla i obavezna mjera konfiskacije, odnosno oduzimanje imovine. Ta konfiskacija je provođena na osnovu Odluke Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije kojom se odredio prijelaz neprijateljske imovine u državnu svojinu i to članom 1 kojim se navelo da sva imovina ratnih zločinaca i njihovih pomagača,

³¹ Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića", 170.

³² Penava, Š. (2014). "Popisi ratnih zločinaca okružnog povjereništva komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Vukovara iz 1945", *Scrinia Slanovica*, 3.

³³ Grahek – Ravančić, (2013). *Narod će im suditi*, 341 – 342.

³⁴ Cvetković, S. (2005). "Nekoliko dokumenata iz rada državnih organa na utvrđivanju 'narodnih neprijatelja' 1945-1952", *Tokovi istorije*, br. 3-4, 254.

bez obzira na njihovo državljanstvo i imovina svakog lica prelazi u korist države. Isto tako imovina jugoslavenskih državljana je padala pod udar te Odluke, bez obzira da li su se oni nalazili u državi ili u inostranstvu.³⁵

Za predsjednika Državne komisije je izabran profesor na beogradskom univerzitetu dr. Dušan Nedeljković,³⁶ dok je za sekretara određen dr. Vlada Jokanović – advokat u Sarajevu. Kao članovi imenovani su Svetozar Rittig, Makso Šnuderl, Jaka Avšić, Pero Krstajić, Pavel Šatev te Pero Mijačević. Nakon odlaska V. Jokanovića na njegovu dužnost stupio je Ivan Grgić.³⁷ Gotovo svi članovi komisije bili su komunisti ili simpatizeri Komunističke partije (KP). Sjedište Državne komisije nalazilo se na Visu, sve do oslobođenja Beograda u jesen 1944. godine, gdje se zatim tamo preselila. U međuvremenu, osnovane su i njoj podređene zemaljske komisije, a potom su osnovane niže komisije, i to dvije oblasne (za Istru i Kosovo), 65 okružnih, 292 sreske, te 1.210 opštinskih i mjesnih,³⁸ a također je obrazovano i 25 Anketnih komisija,³⁹ čiji je zadatak bio da istražuju i utvrđuju neke zločine većeg obima ili specifičnog karaktera. Komisije su djelovale do aprila 1948. kada su ukinute. Prema nekim mišljenjima, njihovo ukidanje bilo je potaknuto gašenjem i Komisije Ujedinjenih naroda, kao i potrebom da se potisnu i zaborave zločini počinjeni u ratu, ali i prevladaju nacionalni razdori.⁴⁰ Državna komisija za ispitivanje zločina je time bila prije svega koordinaciono tijelo,

³⁵ Begonja, Z. (2005). "Iza obzorja pobjede: sudski procesi "narodnim neprijateljima" u Zadru 1944. – 1946." *Časopis za suvremenu povijest*, god 37, br. 1, 79.

³⁶ Opisuje ga se kao čovjeka „toliko ispunjenog svojim zanimanjem koji je u sebi video legitimnog branitelja marksističke nauke“. (Vidi više: Cvetković, S. (2006). *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd: Službeni glasnik, 251.)

³⁷ U dopisu namijenjenom „drugu Vladi“ (Vladimiru Bakariću – op. a.), Dušan Nedeljković opisuje Ivana Grgića kao „vrednoga i odanog čoveka [...] Stari partizan, naoružan pravnim iskustvom sedmomesečnoga rada u Komisiji.“ (Vidi više: *ZAVNOBiH*, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 240.)

³⁸ Grahek – Ravančić, (2013). "Ustrojavanje organa nove vlasti", 159.

³⁹ U historiografiji je predmet brojnim istraživanjima Anketna komisija za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu. Između januara i marta 1945. godine, Anketna komisija je obavila ekshumaciju masovnih grobnica na tri lokacije u blizini Sajmišta, za koje su postojale informacije (uglavnom iz svjedočenja stanovnika obližnjih naselja) da bi se tamo mogla nalaziti tijela žrtava. Na lokaciji Belanovićev Surduk u Bežaniji iskopano je oko 70 masovnih grobnica s ukupno oko 3.600 leševa. Na jevrejskom groblju u Zemunu pronađene su još 53 grobnice s oko 6.500 leševa, dok je na lokaciji Trostruki Surduk u blizini Surčina (današnje naselje Ledine) pronađena grobnica s 240 tela. Iz zapisnika s ekshumacija i fotografija načinjenih u toku uviđaja, da se zaključiti da istražitelji nisu provodili previše vremena na iskopavanju masovnih grobnica. Predsjednik Državne komisije Dušan Nedeljković je kasnije komentarisao da se iskopavanju grobnica u principu nije „sistematski pristupalo“ jer se smatralo da ovaj vid pribavljanja dokaza bitno ne doprinosi istrazi, a osim toga iziskivao je značajna sredstva i stručni kadar koje komisija nije imala na raspolaganju. Svrha ekshumacija bila je, prije svega, prebrojavanje žrtava i utvrđivanje uzroka smrti. (Više: Bajford, J. (2011). *Staro Sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 54)

[Dalje: Bajford, (2011). *Staro sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja.*]

⁴⁰ Zečević, Popović, (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, I, 12 – 13, 74.

koje je rukovodilo radom šest Zemaljskih komisija obrazovanih na nivou jugoslavenskih republika.⁴¹

Početni rad službe koja se bavila utvrđivanjem zločina okupatora i njihovih pomagača kao što može vidjeti iz datuma osnivanja Državne i zemaljskih komisija je bio u vrijeme dok se neprijatelj još nalazio u zemlji. Zbog toga su ove komisije prolazile kroz brojne poteškoće u uspostavljanju međusobne veze. Državna komisija je do oslobođenja Beograda raspolagala sa samo 2 službenika, te dva člana Komisije predsjednik i sekretar. Zbog toga možemo vidjeti kakvi su bili uslovi za njen rad. Znatno povoljnija situacija je bila u Sloveniji i Hrvatskoj, koje su raspolagale većim brojem kadrova te čak u 1944. Zemaljska komisija Slovenije je odštampala knjigu pod naslovom *Fašističko – domobransko nasilje*.⁴² Zbog ovog vidljivog nedostatka kadrova, veliki broj omladine, žena i drugih antifašističkih organizacija je pomagao u radu komisija.

Državna komisija se zbog toga bavila samo direktnim poslovima oko uvođenja i rada zemaljskih komisija, ali u isto vrijeme je nastojala da prouči sve dokumente koji su bili zaplijenjeni iz neprijateljskih arhiva. Taj materijal obrađen je u nizu individualnih odluka protiv ratnih zločinaca i izdajnika te objavljen u prvih 6 saopštenja koje je Državna komisija malo po ulasku u Beograd izdala u vidu knjige. U ovo vrijeme Državna komisija je uputila proglas narodima Jugoslavije. U proglasu se objavio "početak sistematskog rada na utvrđivanju odgovornosti, pronalaženju i privođenju kazni lica odgovornih za ratne zločine i izdaju, te se pozivaju u saradnju narodne mase i pojedinci građani."⁴³ Slične proglase izdale su i zemaljske komisije. Neki značajniji uspjeh u ovom periodu se nije mogao ni očekivati, jer trebamo uzeti u obzir da su narodne mase još moralno i materijalno bile mobilisane u teškim ratnim naporima. Međutim, njihova pomoć nije izostala kasnije kada je to postalo moguće, što vidimo iz broja od 1.487.730 dobrovoljno podnesenih prijava i datih izjava svjedoka.⁴⁴

Na osnovu ovoga možemo zaključiti kako je rad Državne komisije na početku bio na niskom nivou, međutim vremenom se razvijao i postigao je znatne uspjehe. Tako, naprimjer, već nakon par godina rada, Državna komisija je raspolagala sa znatno većim brojem kadra koje je odigralo značajnu ulogu ne samo u radu komisije, nego i prikupljanju dokumenata, obradi i konačnoj objavi. Pored Državne komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih

⁴¹ Bajford, (2011). *Staro Sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 55.

⁴² Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića", 181.

⁴³ Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića", 181.

⁴⁴ Vukliš, (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića", 182.

pomagača postojale su i druge komisije koje su bile od izuzetnog značaja, a koje je bitno spomenuti. To su: Državna komisija za ratnu štetu,⁴⁵ Komisija za ratnu dobit, Komisija za borbu protiv špekulanata itd. Sve ove komisije su na neki način nastojale da zajedničkim snagama ostvare svoje ciljeve.

Prikupljanje i analiziranje podataka o zločinima i zločincima je bio izuzetno težak i složen posao, i predstavljao je jednu kompleksnu operaciju. Izvršna djelatnost Državne komisije bila je najznačajnija kada se radilo o zločincima koji se ne nalaze u zemlji tj. kada se obrađivalo pitanje njihovog izručenja. Međutim, najveći broj osoba optuženih za ratni zločin bio je nedostupan jugoslavenskom sudstvu.⁴⁶ Državna komisija je ratne zločince popisala u 32 registarske knjige od rednog broja 1 do 26.068, bez upisa po nacionalnoj pripadnosti i bez abecednog upisa. Kasnije je utvrđeno da su nastale brojne greške u postupku prikupljanja podataka na terenu, nestručnim opisom događaja, nedovoljnim poznavanjem organizacije okupatora i slično. Isto tako nalazile su se brojne tehničke greške u ispisu imena lica, mjestu vršenja zločina i tačnoj formulacijskoj pripadnosti lica koje je vršilo zločine. Dodatni problem je što je u preko 70 % slučajeva podatke o licu koje je vršilo ratne zločine Državna komisija ubilježila na njemačkom, talijanskom ili engleskom jeziku. Spisak lica za koje je utvrđeno da su na teritoriju Jugoslavije od 1941 – 1945. vršili zločine se sastoji od oko 17. 500 imena. Radilo se o 3.798 Talijana, 1.424 Bugara i 780 pripadnika drugih nacionalnosti koji su vršili razne zločine na području Jugoslavije za vrijeme Drugog svjetskog rata.⁴⁷

⁴⁵ Na samom početku Komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je imala zadatak procjene ratne štete, međutim uvidjelo se da je taj rad usporavao Komisiju, i zbog toga je osnovana ova Komisija. U Jugoslaviji je 2. augusta 1945. formirana Državna komisija za ratnu štetu a njeni ograni Zemaljske komisije su osnovani u svakoj federaciji. Donesen je i Pravilnik o prijavljivanju i utvrđivanju štete koji je regulisao pojam ratne štete, način prijave, ograne i njihovu nadležnost. Postojale su razne vrste ratne štete, kao što su gubitak imetka, prihoda i života. Prema izvještaju sveukupna ratna šteta u BiH je iznosila 161 milijardu i 48 miliona dinara. (O ovome je pisao Madžar, B. (1988). "Popis i procjena ratne štete u gradu"; *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo: Istorijski arhiv)

⁴⁶ Grahek Ravančić, M. (2012). "Ekstradicija ratnih zločinaca", 115.

⁴⁷ Zečević, Popović, (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom III, 13.

2.1. Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine

Ubrzo nakon osnivanja Državne komisije osnovane su i Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Osnovni cilj je bio da se na području zemalja što prije razvije svijest o važnosti komisija kako bi se uhvatili i kaznili zločinci. Zemaljske komisije su bile podređene Državnoj komisiji za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) je na svom Drugom zasjedanju koje je održano od 30. juna do 2. jula 1944. u Sanskom Mostu donijelo odluku o uspostavi bosanskohercegovačke komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Predsjedništvo ZAVNOBiH – a imenovalo je članove Komisije.⁴⁸ Članovi koji su bili jednovremeno: Dr. Drago Ljubibratić, Miloš Škorić,⁴⁹ Asim Alihodžić, Đuro Bosnić, Jovo Cutalj, Dr. Jakov Grgurić, Novak Nastilović, Kurt Husnija, Sava Savić, Đuro Pucar, Dr. Danica Perović, Mihajlo Bjelaković, Mujo Hodžić, Branko Simčić, Vaso Trikić, Dušan Grk, Jura Nikolić, Sulejman Dizdar, Dr. Vladimir Čaldarević, Niko Miličević, Dr. Blagoja Kovačević, Skender Kulenović, Dr. Ljubomir Peleš i Florijan Sučić.⁵⁰

Prema dokumentima ZAVNOBiH – a pitanje osnivanja Zemaljske komisije je bila trinaesta tačka dnevnog reda. Pukovnik Sulejman Filipović je pročitao Prijedlog ZAVNOBiH – a o uspostavljanju Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Odluka je imala pet odredbi. Članom 1 je bilo predviđeno da "u cilju utvrđivanja odgovornosti, pronalaženja i privođenja sudu svih lica koja su u svojstvu okupatora ili njihovih pomagača, odgovorna za zločine učinjene nad narodima Bosne i Hercegovine kao i u cilju utvrđivanja materijalne štete, učinjene od strane okupatora i njihovih pomagača narodima Bosne i Hercegovine, a u duhu Odluke broj 10. Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 30. novembra 1943. obrazuje se pri Predsjedništvu Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, dok je članom 2 bilo predviđeno da "Zemaljska komisija koja se uspostavila pri Predsjedništvu ZAVNOBiH – a u svemu je treba surađivati sa Državnom komisijom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih

⁴⁸ Arhiv Unsko – saskog kantona, Fond: Okružna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (Nema signature).

⁴⁹ Prema arhivskim dokumentima u kojima se nalaze zapisnici i odluke komisije Miloš Škorić se potpisivao kao predsjednik komisije.

⁵⁰ Vukliš, V. (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića", 178.

pomagača koja je stvorena pri Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije". Prema članu 3 "Predsjedništvo ZAVNOBiH – a je imenovalo predsjednika i potreban broj članova komisije."⁵¹

Članom 4 je bilo predviđeno da "u skladu sa odredbama koje propisuje Nacionalni komitet oslobođenja za rad Državne komisije, Predsjedništvo napiše Poslovnik za rad Zemaljske komisije. Prema arhivskim dokumentima Poslovnik je obuhvatao 10 tačaka. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača bila je dužna pomoću svojih organa pravne službe putem provedenih izviđaja utvrditi sve zločine, protupravna djela ma koje vrste i prirode, te materijalnu štetu, koju su počinili okupatori i njihovi pomagači narodima Bosne i Hercegovine. Zemaljska komisija je saradivala u svom radu na utvrđivanju zločina, protupravnih djela ma koje vrste sa Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, koja je stvorena pri Nacionalnom Komitetu oslobođenja Jugoslavije (čl. 2. Odluke Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine). Sastojala se od predsjednika i 14 članova. Prema potrebi Komisija se mogla i proširiti. Predsjednik je sazivao, otvarao sjednice i s njima rukovodio. Kada je predsjednik spriječen ili odsutan sve njegove funkcije je obavljao potpredsjednik. Sekretar je vodio sve poslove komisije, primao i slao potrebne dopise.⁵² Prema posljednjem članu 5 "odluka je odmah stupila na snagu." Pošto se nijedan vijećnik nije javio za diskusije, predsjednik je odluku stavio na glasanje. Svi vijećnici dizanjem ruke su glasali za ovaj Prijedlog, nakon čega je predsjednik konstatovao da je odluka jednoglasno primljena.⁵³ Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine,⁵⁴ započela je sa radom 1. jula 1944. godine.

Na osnovu Zapisnika sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH – a od 28. jula 1944. možemo vidjeti da je jedna od tačaka dnevnog reda bila Izrada upustava za rad Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Kecmanović je predložio da se traži od Nacionalnog komiteta da Vrhovni štab NOV i POJ izda naređenje svim operativnim

⁵¹ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 240.

⁵² Ovaj dokument nije datiran, a budući da nije sačuvan zapisnik sjednice predsjedništva na kojoj je razmatran i usvojen ovaj poslovnik, nije bilo moguće utvrditi ni približan datum njegovog nastanka. Pretpostavka da je nastao u 1944. godini zasniva se na tome što su svi organi ZAVNOBiH- a u toj godini, a poslije Drugog zasjedanja, donosili slične normativne dokumente.

⁵³ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 241.

⁵⁴ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 240. Zvaničan naziv bosanskohercegovačke komisije za ratne zločine do donošenja pravilnika o organizaciji i radu komisije, decembra 1946. bio je: Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a od tada komisija nosi naziv: Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

jedinicama da zaplijene sve dokumente koji bi imali bilo kakvu vrijednost za Zemaljsku komisiju. Vaso Butozan je predložio da se predvide dužnosti organa Zemaljske komisije u slučaju ulaska jedinica u grad i da se postaraju da pronađu i sačuvaju arhivu i dokumente koji bi bili značajan izvor podataka. Ta uputstva su prihvaćena. Za oblasnog organa Zemaljske komisije za Bosansku krajinu je postavljen Božo Cikota. Također je odlučeno da Odjeljenje za obnovu izda potrebne formulare na osnovu kojih su se trebali prikupiti približni podaci o šteti.⁵⁵

Cilj komisije je bio "da utvrdi odgovornost svih lica koja su u svojstvu okupatora i njihovih pomagača odgovorna za zločine počinjene nad našim narodima u Bosni i Hercegovini za vrijeme okupacije, da ih pronađe i da ih preda sudu."⁵⁶ Ove zadatke Komisija je trebala izvršiti sama ili preko svojih područnih sreskih i općinskih komisija koje su morale na svom području ispitati i istražiti ratne zločine služeći se prema tome sredstvima koja su joj bila na raspolaganju. Prikupljanje podataka se vršilo po srezovima, ali su taj zadatak imali i opštinski i gradski narodni odbori. Bilo je "potrebno da se svaki zločin ispita i obradi kao cjelina i kao zaseban predmet. Ispitivanje i istraživanje zločina po pravilu u praksi nije trebalo da bude komplikovano."⁵⁷ Međutim, uprkos tome komisije su često nailazile na određene probleme.

Zemaljska komisija je 26. novembra 1944. obavijestila štab V korpusa da je ona otpočela sa radom i tražila je saradnju i pomoć vojnih organa i ratnih sudova u prikupljanju podataka o ratnim zločincima. To je vidljivo na osnovu Zapisnika. Komisiji je trebala da pomogne i vojska. Napominjalo se da pojedinci mogu podnositi prijave ne samo o zločinima koji se tiču njih, nego i svim zločinima okupatora i njihovih pomagača koja su im poznata. Naredba je bila da sve operativne jedinice i vojno – pozadinske vlasti kao i partizanski odredi predaju sve podatke i dokazni materijal o zločincima okupatora i njihovih pomagača. Također, upozoreni su i svi ratni sudovi da dostave podatke koje posjeduju. Priložio se i obrazac kojeg je podnosioc prijave morao da ispuni. Obrazac je obuhvatao informacije o zločincu, tačnije njegovo ime i prezime, starost, narodnost, čin u vojsci, zanimanje i mjesto na kojem je boravio te informacije o žrtvi zločina, ime i prezime, starost, mjesto rođenja, boravište, vjera i narodnost i koliko je članova porodice uzdržavao. Prijava je sadržavala i

⁵⁵ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 305.

⁵⁶ Pravilnik o organizaciji i radu Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u: *Službeni list Federalne BiH*, br.1, 1946, 1.

⁵⁷ Arhiv unsko – sanskog kantona, Fond Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača – Bihać (Nema signature).

informacije o zločinu, gdje je izvršen, kada i na koji način. U prijavi su trebali biti navedeni i dokazi, odnosno informacije o preslušavanjima svjedoka, kao i šteta i njena vrijednost. Trebalo je navesti tačnu vrijednost štete i u čemu se ona sastojala.⁵⁸ (Prilog 1.)

Ovakav obrazac prijave je važio ne samo za Zemaljsku komisiju, nego i za sreske, okružne i gradske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kao i za onu na vrhu Državnu komisiju za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Prijava se predavala, usmeno ili pismeno, na zapisnik, bez obzira da li je osoba oštećena ili nije navedenim zločinom. Iz prijave je bio važno da se vidi ko prijavljuje, koga se prijavljuje, radi čega, način, mjesto, vrijeme počinjenja djela, na čiju štetu, gdje se počinioc nalazi itd. Uz prijavu je trebalo u ovjerenom prepisu predati i dokazni materijal koji svjedoči o zločinu. Za sastavljene odluke se navodilo da li su one bile konačne i izvršene. Međutim, pravna narav odluke kao akta bila je samo deklarativna. Odluka je služila samo kao prijedlog, prema kojem je tužilaštvo podnosilo prijavu. Tužilaštvo je pokretalo postupak i podizalo optužnicu protiv zločinaca.⁵⁹

Sjedište Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu je nakon oslobođenja cijele zemlje u maju 1945. bilo smješteno u Sarajevu. Kao i Državna tako su i zemaljske komisije imale svoja odjeljenja. Ona je imala Upravno statistički, Personalni, Publicistički, Ekonomsko računski, Odsjek za neprijateljsku imovinu i Pravni i Istražni odsjek. U tim službama su se ispitivali zločini, pisali referati o djelovanju komisije, izdavala brojna saopštenja, obavještavala se javnost o zločinima i zločincima. Poslove na terenu, istraživanje i prikupljanje dokaznog materijala obavljali su povjerenici Zemaljske komisije.⁶⁰ Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora Bosne i Hercegovine je osnovala dvije anketne komisije i to: za utvrđivanje zločina prema Jevrejima u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine i za utvrđivanje masovnih zločina u srezu Goražde.⁶¹

Rad Zemaljske komisije je bio od velike važnosti i značaja, jer se radilo o poginulim, ubijenim i o ogromnoj šteti koju su pretrpjeli narodi Bosne i Hercegovine u toku rata, pa se zbog toga stavilo u zadatak da svi oni organi, koji budu vodili i ispitivali slučajeve odgovornosti, moraju pri radu biti pravedni i objektivni. Na osnovu sabranih dokaza i

⁵⁸ AUSK, Fond Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača – Bihać (OKZ). (Nema signature).

⁵⁹ Grahek – Ravančić, M. (2013). *Narod će im suditi*, 19.

⁶⁰ Lovrenović, (1968/69). "Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", 50 - 61.

⁶¹ Zečević, Popović, (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, 32.

dokaznih materijala se utvrđivala odgovornost počinitelja i njihovih saučesnika. U cilju prikupljanja podataka i dokaza o zločinima okupatora i pomagača, Zemaljska komisija je formirala svoje organe pri oblasnim i okružnim NOO – ima. Organe Komisije su sačinjavala najmanje tri člana, od kojih po mogućnosti jedan trebao biti pravnik, a ostali čestiti i nepristrasni ljudi iz onog kraja gdje dotični organ Komisije radi. Za svoj rad organi su odgovarali Zemaljskoj komisiji.⁶²

U cilju što pravilnijeg i bržeg izvršavanja svog zadatka, opštinski NOO je odredio prema veličini svoje teritorije i broju slučajeva potreban broj lica, čijim radom je rukovodio jedan od odbornika. Opštinski NOO bio je dužan da odmah nakon imenovanja gornjih lica obavijesti organe Zemaljske komisije pri Okružnom NOO – u Gradski NOO – i na području pojedinih okruga su postupali isto kao i opštinski NOO – i. Organi opštinskih i gradskih NOO – a kao i organi Zemaljske komisije su prikupljali podatke o ubistvima, tjelesnim povredama, zlostavljanjima, interniranjima, osudama, hapšenjima, silovanjima, paljevinama, pljački, bombardovanju mirnog stanovništva sa ciljem istrebljenja, nabavke sredstava za izvršenje zločina, iseljavanju ili preseljavanju mirnog stanovništva, oduzimanju ili uništenju ili oštećenju privatne imovine, narodne ili državne i ostalih dobara, kulturnih dobara kao i svim ostalim djelima, kojima su zlostavljani pojedinci ili narod, uništavana ili oštećena imovina i druga dobra, ili kojim se moglo postići izvršenje ma kojeg od takvih ili sličnih djela.⁶³

Podaci i dokazni materijal se prikupljao kao o izvršiocima ili njihovim saučesnicima, iskazi svjedoka i svih bez obzira na doba starosti, koja su mogla pružiti bilo kakve dokaze i podatke o zločinu, zločincu ili načinu izvršenja djela: isprave i dokumenti bilo kakve vrste bili (službeni akti, pisma, letci, plakati, knjige i novine itd.) i bez obzira na to u kojoj su formi izdati; fotografski snimci predmeta zločina, mjesta i tragova zločina, sredstva kojima je zločin izvršen ili izvršioca zločina bez obzira na to ko je fotografisanje izvršio: pregledi i uviđaji na objektima zločina i sredstvima njihovog izvršenja, stručna mišljenja o načinu izvršenja zločina, kao i sva ostala sredstva i predmeti koji su mogli poslužiti utvrđivanju zločina, mjestu i vremenu njegovog izvršavanja, utvrđenju ličnosti zločinca i njegovog posljednjeg boravka, kao i o načinu i sredstvima izvršenja zločina.⁶⁴

⁶²ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 600-601.

⁶³ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 600.

⁶⁴ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 600 – 601.

Svi organi vlasti, svako lice vojno i svaki građanin su bili dužni na zahtjev Zemaljske komisije, njenih organa i organa narodne vlasti koji su radili na ispitivanju zločina, davati iskaze, i sva obavještenja i pružati im u radu, i bez posebnih zahtjeva, svaku potrebnu pomoć. U slučajevima masovnih ubijanja, pljačkanja i interniranja, gdje je teško svjedocima ustanoviti počinioca i odrediti broj zločinaca ili vrstu i veličinu štete, taj posao se obavljao putem anketa. Radi prikupljanja podataka i materijalne štete koju su okupatori i njegovi pomagači nanijeli narodu, opštinski i gradski NOO su preko svojih organa uporedo sa radom na ustanovljenju zločina prema licima, vršili i utvrđivanje materijalne štete, ali su za to rađeni posebni spiskovi.⁶⁵

U slučajevima gdje su zločine počinili ne pojedinci nego neprijateljska vojska, odnosno gdje se određeni počinitelj ne može odrediti, nastojalo se da se u zapisnik uvede koja vojska (da li Nijemci, Talijani, ustaše ili četnici) te koja vojnička jedinica i pod čijom komandom, kao i kada je zločin izvršila. Organi Zemaljske komisije na terenu naročito su bili dužni da pomognu organe narodne vlasti u pravilnom vođenju postupka istrage i kao i da pravilno vode zapisnik. Zapisnike o zločinima su napravili u dva primjerka od kojih je jedan zadržala za sebe istražna komisija, a drugi je bio poslat okružnom organu komisije. Projekat upustava razmatran je i usvojen na sjednici Predsjedništva ZAVNOBiH – a održanoj 28. jula 1944. godine.⁶⁶ Na osnovu ovoga možemo zaključiti da je Zemaljska komisija bila podređena Državnoj komisiji za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, i da su im zadaci bili isti, s tim da se Zemaljska komisija u ovom slučaju odnosila na područje Bosne i Hercegovine. Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine je prestala sa radom 1. novembra 1947. godine.⁶⁷

⁶⁵ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 600.

⁶⁶ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 600.

⁶⁷ ZAVNOBiH, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I, 240.

3. Ustaški zločini u Bihaću i okolini

Osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske,⁶⁸ Bosna i Hercegovina se našla pod ustaškom vlasti.⁶⁹ Ona je tako postala poprište konfliktnih odnosa koji su eskalirali u masovne zločine,⁷⁰ nad cijelim stanovništvom, ali posebno nad Srbima i Jevrejima.⁷¹ Vojne i civilne vlasti u NDH svojim ukupnim ponašanjem i djelovanjem su izazvale ustanak. Opšte stanje se pogoršavalo.⁷² Onaj aspekt ustaške politike prema Srbima koji zaslužuje najveću osudu bio je program fizičkog uništenja.⁷³ Uprkos nepostojanju službenih zapovijedi u pisanom obliku, pet različitih vrsta dokaza potvrđuju taj program. To su govori visokih ustaških vladinih i stranačkih dužnosnika koji su sadržavali prijetnje Srbima. Također su postojali i neprecizno

⁶⁸ Bosna i Hercegovina je bila područje koje je posebno zaokupljavalo ustaško vodstvo jer su od ranije bile razrađene koncepcije o Bosni i Hercegovini u sklopu NDH. Zbog toga je nastojanje da se što prije uspostavi sistem ustaške vlasti trebalo da bude najneposredniji dokaz teze o Bosni i Hercegovini kao isključivo "hrvatskim zemljama". (Jelić – Butić, F. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, Zagreb: Školska knjiga, 98.)

[Dalje: Jelić – Butić, F. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*.]

⁶⁹ Na teritoriju BiH uspostavljeno je 6 velikih župa: Vrhbosna, Usora i Soli, Glaz Pliva i Rama, Sana i Lika, Krbava i Psat i Hum. Uspostavom ovih župa ojačali su se napori za potpunom eliminacijom upotrebe imena Bosne i Hercegovine, na čemu je Pavelić insistirao. (Jelić – Butić, F. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, 101.)

⁷⁰ O mučenjima i masovnim ubijanjima stanovništva u Bihaću i okolini piše i Branko Bokan u knjizi *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*. On tu navodi izjave svjedoka o zločinima. Sa koliko su sadizma ustaše izmišljali nove metode mučenja i ponižavanja, govori i svjedočenje Mirka Turića koji je kao komunist bio uhapšen u Cazinu 11. jula, a 14. jula doveden u zatvoru Bihaćku kulu. Zatvor je već bio pun, ali je, kako je već rečeno, od 19. jula počelo je svakodnevno dovođenje grupa u dvorište, prepunom dotjeranih nevinih ljudi, pa su njegova svjedočenja o ustaškim zvjerstvima autentična. U svom sjećanju na dane provedene u Bihaćkoj kuli, piše: "Teško je reći šta je ostrvljene zločince većinom raspomamljivalo: trpljenje bez jadanja ili ono sa kuknjavom. Jedanput su se okomljivali na nesrećnog čovjeka što glasa od sebe ne daje, a drugi put na onog što kuka. U jednoj grupi bi našli da izazovno djeluje 'onaj što se', po njihovim riječima, 'isprasio ko pehlivan', a u drugoj 'onaj što se', opet prema njihovoj zamjerici, 'skupio ko forint sira'. Među ovim neobičnim zatočenicima u više-manje istovjetnoj ili vrlo sličnoj odjeći, obučenim pretežno u bazarske pantalone od cajga, bijele platnene košulje domaće izrade, ukrašene jedinstvenim vezom uz porub na grudima, jednostavne čohane jeleke ili obične prsluke, a rijetko u kapute, i, još rjeđe, u gunjeve, kožuhe i pamuklije, mučitelji su se, tražeći povode i razloge za svoju nasrtljivost bez ikakvog povoda i razloga, u jednom slučaju obarali na žrtvu što se, tobože, oblači po modi, a u drugom što nosi kožuh koji smrdi. Jednog su posebno mučili što je jak ko bik', a drugog što je skopan, tjelesno slab. Na jednog su nasrnuli jer je okat, ana drugog jer je žmirkav ... Naročito su stradali ljudi s velikim brkovima, koje bi zlikovci kidali klještima i gurali ovim mučenicima u usta da ih jedu. Ipak, pojedinci su smogli čudesnu snagu da ni na ovim mukama ne daju glasa od sebe." (Bokan, B. (1988). *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, 69.)

⁷¹ Ustaše čim su preuzele vlast i organizovale državu, odmah su pristupile progonima Srba i Jevreja. Cjelokupna djelatnost je bila isključivo uperena na to da potpuno unište Srbe i Jevreje na području NDH, a to je značilo i Bosne i Hercegovine. Ustaše su radile sve da se dočepaju njihovih imanja, tako da se ta djelatnost pretvorila u zločinačko uništenje Srba odnosno u genocid. (Bokan, B. (1988). *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, 41.)

⁷² Redžić, E. (1998). *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 134.

⁷³ Ljubomir Kvaternik, kao veliki župan župe Krbave i Psata je izdao Proglas 20. juna 1941. "u svrhu sačuvanja hrvatskog narodnog značaja grada Bišća i njegove bliže okoline, te u svrhu trajnog osiguranja istog značaja je zabranio svim Vlasima tj. Srbima svaki pristup i zadržavanje u gradu Bišću i njegovoj okolini do udaljenosti od 15 km." Tu je navedeno da će svako duže zadržavanje biti strogo kažnjavano. (Miljković, D. (2011). *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba (1941-1945)*, Beograd: AMD SISTEM DOO, 22.)

[Dalje: Miljković, D. (2011). *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba (1941-1945)*]

definirani zakoni o zaštiti hrvatske države i časti hrvatskog naroda kao i niz zakona,⁷⁴ i odredbi koji su cijelo srpsko stanovništvo stavili van zakona.⁷⁵

Postojale su tri ustaške metode "čišćenja" Srba sa ovih područja: raseljavanje, pokatoličenje i fizička likvidacija.⁷⁶ Fizičkim uništavanjem, iseljavanjem i pokatoličenjem Srba ustaše su htjeli pokazati da je to prostor koji pripada isključivo hrvatskom narodu. Srbi su prema njihovom shvatanju bili stranci i njihov opstanak nije bio predviđen u uslovima postojanja Nezavisne Države Hrvatske.⁷⁷ Time je ustaška kampanja vođena nemilosrdno čime se nisu ograničavali samo na biološko uništenje nego i na podvrgavanje brojnim mučenjima i patnjama.⁷⁸

Zbog takvog odnosa prema stanovništvu pojavilo se negodovanje koje je eskaliralo u masovni ustanak. Ustanak je poslužio i kao način da se to područje oslobodi ustaške vlasti. Nakon "Operacije Užice", "Igmanskog marša" i "Bitke na Kozari" u zimu 1941/42. i u proljeće 1942. vojno – političke mogućnosti i uslovi za daljnje vođenje Narodnooslobodilačke borbe,⁷⁹ su opali i zbog toga je odlučeno da se težište prenese u Bosansku krajinu kao najpogodniju oblast, ne samo u političkom i geografskom nego i u operativno – strategijskom smislu za daljnji razvoj borbe i stvaranje jačih vojnih jedinica. Bihać je bio najznačajniji administrativno – politički centar Bosanske krajine i pogodna baza za ofanzivna dejstva, čijim bi gubitkom Nezavisna Država Hrvatska (NDH) izgubila kontrolu nad znatnim područjem.

⁷⁴ Ante Pavelić je 25. aprila 1941. donio zakonsku odredbu o zabrani ćirilice, 30. aprila Zakonsku odredbu o državljanstvu, a 3. maja Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu. Također nacionalno ime Srbin je zamijenjen nazivom "Grko – istočnjak", ukinut je naziv "srpsko – pravoslavna vjera" i određeno da se zove "grko – istočna" vjera. (Hurem, R. (2016). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*. 75.)

⁷⁵ Tomasevich, J. (2010). *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945, okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding, 455.

[Dalje: Tomasevich, J. (2010). *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945, okupacija i kolaboracija*.]

⁷⁶ Lukač, D. (1967). *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 67.

⁷⁷ Jelić – Butić, F. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, 138.

⁷⁸ Kada je ustaški režim počeo da vrši teror protiv Srba, Muslimani a i mnogi muslimanski političari nisu odobrali takve postupke. Oni su isticali želju da se takva politia treba promijeniti. Potaknuti zločinima i opasnostima koje su im slijedile El – Hidaje je pozvalo Muslimane da se u duhu islamske vjere strogo klone svakog zlodjela, a državne vlasti da što prije zavedu red i sigurnost. Nakon toga su uslijedile tzv. protuustaške rezolucije koje su osudile ustaški sistem ubijanja i terorisanja. (Hurem, R. (1965). "Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske" *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, 199.)

⁷⁹ Revolucija u Bosanskoj krajini odvijala se kroz sve one teške i bolne društveno – revolucionarne procese kroz koje je ona, manje – više, prolazila i u drugim krajevima. Tu se odigravala teška i dramatična borba za mase, za svakog borca, selo i kraj. I u Krajini je bilo četničke izdaje i kolebanja masa u nekim krajevima. Bilo je kolebanja, i privremenog napuštanja borbe, odlaganja oružja prilikom prodora italijanskih okupatora u nekim našim krajevima i to pod uticajem četničke i okupatorske propagande koja je težila da demoralise naše snage. (*Bihaćka republika I*, (1965). Zbornik članaka, 30.)

Ovu oblast ustaše su uporno držali zbog važnosti komunikacija u dolini Une.⁸⁰ Zauzimanjem Bihaća i okoline ne samo da bi se povezale slobodne teritorije Bosanske krajine i Hrvatske i proširila operativna snaga nego bi Centralni Komitet Komunističke partije Jugoslavije – CK KPJ i Vrhovni štab mogli da utiču na razvoj borbe u Hrvatskoj i Sloveniji.

Prema pisanju Koste Nađa,⁸¹ bilo je naređeno da se u blizini Bihaća prvo upoznaju sa terenom. Zbog toga je Nađ 14. oktobra komadantu 3. bataljona 1. krajiškog odreda Hamdiji Omanoviću koji je bez znanja štaba htio napasti Golubić, nekih deset kilometara južno od Bihaća zabranio bilo kakvu aktivnost u blizini Bihaća.⁸² Međutim, ono što je zabranio Nađ učinili su bez dogovora iz 4. brigade. Četvrta krajiška je noću napala Golubić i Dobrenicu. Tu se posebno istakao Stakić Dragan, koji je poginuo kada je sa još dva vojnika krenuo da spašava jednog borca. Prema izvještajima Junusa Salihodžića pisalo je da 19. oktobra jedinice u napadu na Golubić nisu "osigurale odstupnicu" i da su ostavili "otvorena leđa neprijatelju i ono što je najgore ubili 5 žena i djevojaka, zapalili nekoliko kuća i odveli nekoliko poštenih ljudi." Pisalo je i da se "narod uskolebao i počeo da sumnja u spasenje i pravdu." Dva dana nakon toga javljeno je da je nekoliko vojnika poginulo na "zvjerski način – svojstven samo ustašama, da su poslije smrti sakaćeni, rezani a potom privezani za konje baćeni u jamu, nekima su istjerali utrobu, vadili oči, rezali ruke, uši, nos."⁸³

S obzirom da borbe nisu jenjavale Vrhovni štab je donio odluku da se razbije pojas neprijateljskih uporišta i da se zauzme Bihać.⁸⁴ Bilo je predviđeno da dio snaga prodre u Bihać, a zatim koncentričnim napadom glavnih snaga sa sjevera, istoka, juga i jugozapada uništi neprijateljsku posadu u gradu. Dalje je bilo predviđeno da se operacija obezbijedi jakim

⁸⁰ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, (1957). Zbornik radova, knjiga I, Beograd: Vojni istorijski institut jugoslovenske narodne armije, 224.

[Dalje: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, (1957). Zbornik radova, knjiga I.]

⁸¹ Popović, J. (1982). *Ratne uspomene Koste Nađa: Bihaćka republika*, Zagreb: Spektar, 216.

[Dalje: Popović, J. (1982). *Ratne uspomene Koste Nađa: Bihaćka republika*.]

⁸² Kosta Nađ je ovdje napisao: "Sećam se da kako je Hamdija zbog te zabrane bio neraspoložen, pa me je pokušao nagovoriti rekavši: "Uspet ćemo bez žrtava. Držim situaciju u rukama". (Popović, J. (1982). *Ratne uspomene Koste Nađa: Bihaćka republika*, Zagreb: Spektar, 217.)

⁸³ Popović, J. (1982). *Ratne uspomene Koste Nađa: Bihaćka republika*, 217.

⁸⁴ "Osloboditi Bihać, za nas je značilo razbiti jedan od najvećih neprijateljskih garnizona u centru Nezavisne države, spojiti slobodne teritorije Bosne i Hrvatske i povezati se sa Slovenijom. Tako to izgleda gledano vojnički. A političko značenje oslobođenja Bihaća izgledalo nam je neizmerno. Još nismo bili u tako velikom gradu, još nismo izvojevali tako veliku pobjedu, a sad, kad smo u pripremama za izbore za narodnooslobodilačke odbore koje je drug Tito kao Vrhovni komandant svojom naredbom raspisao 2. septembra 1942. godine, i kad smo pred jednom sudbonosnom skupštinom, u takvoj situaciji ući u Bihać, u administrativni, politički, ekonomsko-trgovački centar prostrane teritorije s obe obale Une, ujedno i centar velikih područja koja gravitiraju k njemu, značilo bi ogroman političkomoralni podsticaj ne samo za narod toga kraja, već i za Bosnu i Hrvatsku, pa i šire: i za svu Jugoslaviju i za svet, za ugled naše borbe u svetu. Ova jesen bila je sudbonosna i za našu borbu, i za stvaranje nove Jugoslavije". (Popović, J. (1982). *Ratne uspomene Koste Nađa: Bihaćka republika*, 218.)

dejtvom od Bosanske Krupe, Cazina i Slunja, da se uništi neprijateljska posada u Ličkom Petrovom Selu, te nakon oslobođenja Bihaća da se dejstva produže ka Bosanskom Novom, Velikoj Kladuši i Slunju. Sam grad Bihać je bio dobro utvrđen, a dio snaga je bio isturen u okolna sela Pokoj, Čavkiće, Založje, Golubić, Ribić, Sokolac, Dobrenicu, Skočaj, Zavalje, Žegar, Hatinac i Bakšaiš s ciljem da se onemogućí iznenadni napad. Za izvršenje napada na Bihać,⁸⁵ i okolinu angažovane su 1. 2. 3. 5. i 6. krajiška, te 2. 4. i 8. hrvatska brigada.⁸⁶

U borbama 2/3. novembra i 3. novembra slomljena je vanjska odbrana Bihaća i zauzet istočni dio grada. Ustaše su i dalje pružale ogorčen otpor, ali iako su tražili pomoć od svojih garnizona nisu ih dobili. Zbog toga je komandant ustaškog garnizona izdao 3. novembra 1942. u 22 sata naređenje za napuštanje Bihaća i povlačenje u pravcu Cazina. Povlačenje tada ipak nije bilo moguće jer su jedinice već bile razbijene. Konačno 3/4. novembra partizanske jedinice su zauzele i dio grada na lijevoj obali Une.⁸⁷ Grad Bihać sa 32 okolna sela konačno je oslobođen 4. novembra u 16 sati,⁸⁸ nakon žestokih borbi koje su trajale 42 sata.⁸⁹ NDH je stvaranjem prostrane slobodne teritorije bila dovedena u opasnost da bude vojno i politički

⁸⁵ "Mjesecima obmanjivano ustaškom propagandom o komunistima i partizanima, kao beskrupuloznim zatiračima svakog ljudskog morala i savjesti, kao ubicama i rodoskrvriteljima, seljaštvo je ispoljavalo strah i nepovjerenje prema narodnooslobodilačkom pokretu. Međutim, istina o našoj borbi utirala je postepeno put do svakog sela. Nju su među narod donosili i širili pojedini hrabri seljaci, koji su dolazili u vezu sa partizanskim odredima u neposrednoj blizini svojih naselja. U samom Bihaću uticaj okupatora i ustaša sužavao se sve više na krug onih kojima nije ništa drugo preostajalo nego da svoju sudbinu vežu sa sudbinom okupatora. Jedan od poznatijih centara komunističke aktivnosti prije rata u Bosanskoj krajini, poslije katastrofe stare Jugoslavije pretvoren u svirepo ustaško mučilište srpskog naroda, Jevreja i naprednih građana svih nacionalnosti, Bihać je u toku okupacije sve jasnije pokazivao da nema ništa zajedničkog sa zločinima koji su trebali da ga odvoje od njegove slobodarske tradicije. Ne samo komunisti i skojevci, napredni radnici i omladina, već i široki slojevi antifašističkog građanstva potvrđivali su svoju spremnost da ovu tradiciju slijede, da je produže u uslovima neravne borbe na život i smrt protiv fašističkih okupatora i narodnih izdajnika. Čelije bihačke kule i drugi zatvori u gradu punili su se od samog nastanka NDH ne samo komunistima, već i mnogobrojnim građanima patriotima, koji nisu hteli da kapituliraju i postanu oslonac fašističkom novom poretku." (*Bihaćka republika I*, (1965). Zbornik članaka, 463.)

⁸⁶ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, (1957). Zbornik radova, knjiga I, 250.

⁸⁷ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, (1957). Zbornik radova, knjiga I, 260.

⁸⁸ Vladimir Dedijer je u svom Dnevniku napisao: "Noćas sam dvaput išao, u ponoć i u dva ujutru, preko polja, po mraku, sve do bolnice, da bi nam vest o Bihaću ušla u Oktobarski broj. Ujutru sam otišao i treći put. Najzad nam je stigla konačna vest. Bihać je oslobođen. To je dosad naša najveća pobjeda. Uspostavljena je čvrsta veza između Krajine i Hrvatske. Uništen je klin koji je bio zabijen u slobodnu teritoriju. Uništena je baza s koje bi neprijatelj mogao da nas prilično ugrozi. Zajedno s Bihaćom oslobođeno je preko 30 sela u okolini, a na levoj obali Une hrvatske brigade su zauzele Ličko Petrovo Selo, Drežnik, Vaganac i Rakovicu. Ubijeno je oko 700 ustaša i domobrana, a zarobljeno oko 850! Zaplenjena su četiri vagona topovske i pušćane municije i četiri haubice. Naši gubici: 50 mrtvih i 80 ranjenih. U napadu je učestvovalo osam brigada, pet na sam grad, a tri na okolna uporišta. Kod nas je veliko veselje. I narod je oduševljen. Bihać — to je Rim! Već tri dana ispred Bihaća čeka 4.000 kola da iznesu municiju i oružje. Dobićemo hartije i novi tigl. Noćas završavamo broj, a sutra ćemo u Petrovac na proslavu Oktobra. Danas je došla i Olga. Srećom, na Grahovu nisu imali mnogo posla. Bila je do Knina i videla more. Mnogo je napredovala za ova dva meseca." (Dedijer, V. (1981). *Dnevnik I*, Rijeka: Gro "Liburnija", 337.)

[Dalje: Dedijer, V. (1981). *Dnevnik I*.]

⁸⁹ *Bihaćka republika*, (1965). Zbornik dokumenata, knjiga II, Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 77.

likvidirana.⁹⁰ Operacija oslobađanja Bihaća je poznata kao Bihaćka operacija. Ovo je dakle, onako kako je literatura nastala nekoliko decenija nakon Drugog svjetskog rata pisala o dešavanjima u Bihaću i okolini. Međutim, potrebno je pokazati kako je Komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kao prvi narativ pisala o zločinima i stanju u Bihaću i okolini što je i cilj ovog rada. Da ne bi bilo zabune, u razmatranje su uzete sve Komisije sa ovog područja, dakle i okružne i sreske i gradske i opštinske, kasnije mjesni narodni odbori uz, naravno, Zemaljsku komisiju.

Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je 19. jula 1945. godine Okružnoj komisiji za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bihać na ruke Aliji Buzaljku poslala sljedeće: "Našim posljednjim uputstvima bilo je predviđeno da će kao područni organi ove komisije u srezovima i u okruzima postojati sreske i okružne komisije. Ovako predviđena organizacija međutim nije se mogla provesti jer ne postoje budžetske mogućnosti za isplatu službenika tih komisija. Moralo se stoga pristupiti organizovanju izviđajnog rada preko sreskih narodnih odbora koji će ukoliko već nisu primiti sva uputstva za rad. Naše sve sreske i okružne komisije kao takve ne mogu postojati. Obzirom na opsežnost posla koga će sreski narodni odbor jedva moći svladati, bilo bi preporučljivo da naše komisije ne obustave s radom nego da se odmah stavljaju u vezu sa svojim sreskim narodnim odborima i sporazume se da bar jedan dio osoblja i to najpotrebniji, sreski narodni odbori preuzmu u svoju službu i njihove nadležnosti. Držimo da neće biti teško postići obzirom na gore istaknutu činjenicu da su sreski narodni odbori prenatrpani i svojim poslom kao i to da sreskim narodnim odborima ne može biti svejedno da li će zločini okupatora i njihovih pomagača u njihovom srezu biti valjano ili površno ispitani. Ukoliko bi primijetili da se rad oko prikupljanja podataka o ratnim zločinima ne odvija onako kako treba i onom brzinom koja je potrebna s obzirom da nam podaci o ratnim zločinima trebaju u vrlo kratkom roku, izvijestite odmah komisiju kako bi se greške ispravile."⁹¹ Na osnovu ovoga možemo vidjeti da je Zemaljska komisija zaista željela da se rad okružnih i sreskih komisija odvija po uputstvima koja su poslana, i da podaci o zločinima budu poslani u što kraćem vremenskom periodu.

Ubrzo nakon ovoga poslano je još niz dopisa u Bihać koji su bili naznačeni na Aliju Buzaljku. Između ostalog Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih

⁹⁰ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, (1957). Zbornik radova, knjiga I, 260.

⁹¹ AUSK – Okružna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, inv. br. 168/45. (Nepoznat broj arhivske kutije)

pomagača je navela kako je rad na prikupljanju podataka znatno opao na terenu usljed ukidanja sreskih i okružnih komisija i prebacivanjem rada oko prikupljanja podataka na narodne odbore, te je "najhitnije bilo da dostave iscrpan izvještaj o dotadašnjem radu."⁹² Također je traženo da odrede koliko im je tačno vremena potrebno da bi se posao mogao završiti i da rasporede ljude koji će raditi u pojedinim okruzima. Izvještaji su morali biti konkretni, sa tačno označenim srezovima i da li je proces ispitivanja i prikupljanja materijala završen odnosno nezavršen. Bilo je predviđeno da navedeni izvještaji moraju stići Zemaljskoj komisiji u Sarajevo najkasnije do 26. septembra 1945. i u slučaju da se ne pošalju odnosno ne stignu do određenog roka ljudi koji su bili zaduženi za određeno područje su se smatrali odgovornim.

Prema zapisnicima Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača nije poznato da je postojala ikakva ustaška organizacija u Bihaću i okolini. Teror ustaša u Bihaću i okolini je bio zvjerski. Ustaše su krajem juna i početkom jula u Bihać dotjerali skoro sve odrasle muškarce protjerane iz Ličkog Petrovog Sela i Plitvičkih jezera.⁹³

U nastavku rada ćemo se osvrnuti na sadržaj nekoliko Zapisnika koje je sačinila Komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača da vidimo kako je kreirana slika Bihaća i okoline, s obzirom da ta slika predstavlja komunističku sliku dešavanja, a nikako kompletnu. Gradskoj komisiji za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bihaću je pristupio Ćurić Živko. Kako vidimo iz njegovog obrasca izjave Ćurić je po zanimanju bio težak, izdržavao je 6 članova porodice i u periodu davanja iskaza imao je 48 godina. Ćurićeva izjava je bila sljedeća: "Godine 1941. u proljeće, kao prvi veliki župan u Bihaću došao je poznati ustaša Ljubomir Kvaternik. Jednog dana došao sam iz sela u grad sa poslom i išao sam kroz glavnu ulicu i kada sam naišao kraj pravoslavne crkve vidio sam radnike koji su se popeli na crkvu i počeli da je ruše. Kada sam pitao prolaznike šta rade, čuo sam da rade po naređenju Kvaternika. Jedno izvjesno vrijeme poslije toga zvali su me u žandare, ali ja sam to odbio ne želeći imati takvu službu u ustaškoj državi, a inače sa njima sam se idejno razilazio." Nakon toga Ž. Ćurić opisuje kako su jednog dana "došli po njega i naredili njemu i ostalim seljanima da zakopaju nekoliko ljudi."⁹⁴ Potom su ih "odveli na Garavice i tražili da kopaju jarak koji je bio dugačak 15 – 20 metara, širok metar i pol, a dubok za ljudski boj. Ljudi iz kamiona kojim su došli su počeli izlaziti, bili su svezani i nakon

⁹² AUSK – Okružna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, inv. br. 168/45. (Nije poznat broj arhivske kutije).

⁹³ Bokan, B. (1988).). *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, 66.

⁹⁴ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 16902.

toga je uslijedilo ubijanje. Ž. Ćurić navodi da su ih "ubijali deset po deset i to iz pušaka." Pero Šimić je "obilazio jednog do drugog sa pištoljem u ruci, te koji se još micao ili pokazivao znakove života, ubijao ga je iz svog pištolja."⁹⁵ Prema Ćurićevom iskazu oni koji su naredili klanje bili su: Jako Džal i Šimić Pero. Ćuriću je narednih dana po naređenju Envera Kapetanovića, ustaškog poručnika bilo naređeno da slaže poubijane u rupu.⁹⁶ Od članova Komisije na ovome saslušanju prisutni su bili: Lonić Ešref, zapisničar i Mušanović Ale, član Komisije. Na kraju zapisnika navodi se da je Ž. Ćurić pobjegao u Njemačku. Ćurićev iskaz nam pokazuje da je ustaška vlast imala jasno definisan koncept politike jer je uzimala ljude iz okolnih sela da zakopavaju ubijene. Moguće je da su ti ljudi zakopavali svoje komšije, ljude sa kojima su nekad dijelili određeno područje, ali to i ne mora biti slučaj, jer su na Garavice dovođeni ljudi iz svih krajeva. Time su ustaše provjeravale odanost određenih ljudi. Ustaška vlast ih je vjerovatno prisiljavala da rade taj posao, kako bi na neki način spasili svoj život, iako to nije predstavljalo nikakvu garanciju za život. Isto tako, možemo zaključiti da je uzimanje ljudi da zakopavaju druge ljude imalo i psihološki efekat na njih što pokazuje upravo ovaj Ćurićev iskaz da je pobjegao kako ne bi morao više gledati masovna ubijanja i zakopavati ljude u iskopane rupe.

Zanimljiv je iskaz kojeg je izjavila Mica Kozemorić pred Gradskom komisijom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ona je rekla kako je dolaskom ustaške vlasti nastalo protjerivanje Srba,⁹⁷ iz Bihaća i onaj koji nije bio ubijen morao je bježati. Pošto je M. Kozemorić bila bolesna, ostala je još mjesec dana. U to vrijeme često ju je obilazio fra Bosiljko Ljevar i tješio je da joj se ništa neće dogoditi. Isti je svećenik izvršio krštenje nje i njene djece u kući i izdao im potvrdu o tome jer je u to vrijeme "izašla naredba da onaj Srbin ili Srbinja koji se prekrsti uživa sva prava kao i ostali građani ustaške vlasti."⁹⁸ Od članova Komisije prisutni su bili: Tupajić Bosiljak, zapisničar i Alija Buzaljko, Saračević Remzija i Ćeliković Omer, svi kao članovi Komisije.⁹⁹ Ovaj iskaz je zanimljiv jer pokazuje da su ljudi bili spremni i na pokatoličenje samo kako bi sačuvali svoje živote, ali kao što smo naveli za prethodni iskaz to nije predstavljalo garanciju za život. Uloga Bosiljka Ljevara nam pokazuje

⁹⁵ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 16902.

⁹⁶ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 16902.

⁹⁷ Nakon proglašenja NDH započele su masovne deportacije Srba i nastavile se u nekoliko faza. Prva faza sastojala se i od službene propagande kojom se poticalo Srbe da se odsele u okupiranu Srbiju i od pripremnih mjera za deportaciju posebne skupine Srba. Sredinom maja 1941. počela je nova faza raseljavanja stanovništva. (Tomasevich, J. (2010). *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945, okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding, 442.)

[Dalje: Tomasevich, J. (2010). *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945, okupacija i kolaboracija*.]

⁹⁸ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

⁹⁹ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

koliko je crkvena i politička organizacija NDH bila povezana, što je činilo osnovu ustaške politike. Iako iskazi pokazuju da je on pomagao stanovništvu, ipak trebamo istaknuti činjenicu da je on činio ono što su ustaše htjele.

U arhivskim dokumentima se nalazi još niz zapisnika koji pokazuju da je ustaška vlast tražila od stanovništva da se pokatoliče ukoliko žele ostati na životu. Batez Danica je pred Gradskom komisijom u Bihaću izjavila: "15 juna 1941. naredile su mi ustaške vlasti i to tadašnji kotarski predstojnik Džal i logornik Pero Šimić da se moram iseliti u roku od 24 sata iz svog stana. Poslije podne sam otišla kod sreskog nadležnika da ih molim da me ne iseljavaju. U to vrijeme kod predstojnika je došao neki ustaški satnik iz Zagreba i kotarski predstojnik iz Petrovca čije ime ne znam. Ovaj posljednji pitao je Džala kuda su odveli 25 Srba iz Petrovca i Drvara i šta misle sa njima jer narod iz tog kraja traži da ih se pusti. Meni je poznato da je od ovih 25 Srba iz Bihaća, 18 odvedeno i da su bačeni u jamu na Ristovu. Od građana Bihaća koji su odvedeni meni su poznati: Mihajlo i Veljko Mandić, Popović Bože, Matavulj Dušan i još neki. Tada se u gradu prenijela vijest da svi Srbi ako žele da ostanu u miru treba da se prekrste. Ja sam otišla u župni dvor i tamo sam našla fra Bosiljka Ljevara. Potom je prekrstio mene i kćerku."¹⁰⁰ Činom pokatoličenja ustaše su željele promijeniti vjersku strukturu Nezavisne Države Hrvatske. Na osnovu sadržaja zapisnika dajemo isti zaključak kao i za prethodni.

Ustaše nisu samo protjerali i vršili zločine nad Srbima, nego i nad Jevrejima.¹⁰¹ To pokazuju zapisnici Gradske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bihaću. Zapisnik koji je sastavljen 20. juna 1945. godine govori o zločinima koji su počinjeni na štetu četrdesetsedmogodišnje Jevrejke Rechnizer Ele. Ona je izjavila sljedeće: "Godine 1941. protjerani smo od strane ustaša iz Bihaća i opljačkali su nam kućni inventar, razni alat, životne namirnice, razne dragocjene stvari, kancelarijski namještaj, građevinski materijal koji je pripremljen za gradnju i gotovog novca oko 44.000 dinara."¹⁰² Šteta koja je nanesena Eli je procijenjena na 680.430. dinara. Ela je kao svjedoke pozvala Mosku Kavezona, suca iz Bihaća, vjere Jevrejske starog 38 godina i Jusanović Husu, koji je bio službenik iz Bihaća, vjere islamske, starog 50 godina. Obojica su potvrdili iskaz Ele i istakli da je oštećena.

¹⁰⁰ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

¹⁰¹ Eli Tauber u knjizi *Holokaust u Bosni i Hercegovini* opisuje stradanja Jevreja na području Bihaća. Naveo je kako su 22. juna 1941. zatvoreni svi Jevreji grada Bihaća i da su tada bili izloženi psovka i udarcima. Ljubomir Kvaternik je naredio da se "iseli sav živalj grkoistočne i židovske vjere iz Bihaća." (Tauber, E. (2014). *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 206.)

¹⁰² ABiH, ZKURZ, K 10, inv. br. 9369/18.

Također su nam poznata imena troje ljudi, Jevreja iz Bihaća koji su stradali u Jasenovcu. To su bili Lowy Leon, Lowy Haim, Lowy N. Svi su likvidirani 1944. godine.¹⁰³

Ponekad su oštećene osobe prijavljivale ustaše za zločine ali sa naznakom da su im nepoznati. Tako je Ružajčić Pante iz Bihaća podnio krivičnu prijavu protiv nepoznatih ustaša gdje je naveo da su 1941. godine "nepoznati ustaše protjerali njega i njegovu porodicu i uništili sav kućni inventar u vrijednosti od 90.000 dinara."¹⁰⁴ Ovi iskazi jesu bitni, međutim nisu se mogli uzeti u razmatranje u pitanju kažnjavanja zločinaca jer nisu navedena njihova imena. Pedesetpetogodišnja Milica Bubalo po zanimanju domaćica je pred komisijom u Bihaću izjavila kako su joj ustaše pričinile štetu u vrijednosti od "186.280 dinara."¹⁰⁵ Cvjetićanin Milka je prijavila štetu od "312.600 dinara",¹⁰⁶ a Ćurtović Ahmet i Ćurtović Fehim, gostioničari i trgovci iz Bihaća su prijavili štetu od "413.535 dinara."¹⁰⁷ Možemo vidjeti da su vrijednosti šteta bile različite i da su varirale ovisno od toga koliko je ko imao u svojoj imovini, i da su svi pljačkani bez obzira na to čime su se bavili. Većini ljudi oduzimana je cjelokupna imovina.

Od ukupno 50 sela, koliko je obuhvatao srez Bihać u selu Kestenovac prvi glasnici promjene državnog sistema i dolaska na vlast NDH bili su ustaški zločinci Matijević Miro, gostioničar iz Kulen Vakufa i Adembeg Harašlija.¹⁰⁸ Oni su kroz narod pronijeli glas da je ostvarena NDH preuzela vlast i pozvali su iz svakog sela po jedno lice s ciljem da se svim knezovima oduzmu ovlasti. Također su pozivali ljude iz pravoslavnih sela koje su mislili "najprije da likvidiraju."¹⁰⁹ Lica koja su izvršavala direktive od Matijevića i Harašlije u selu Kestenovac bili su: Pavelić Nikola, Ivezić Aćo, Sikić Joso, Štrkljivić Lale i Marko Hodak. Ove ustaše su prvenstveno "oduzeli vojničku robu te pljačkali, s tim što su i prijetili onima koje su pljačkali da o tome ne smiju nikome govoriti."¹¹⁰ U mjesecu junu je naređeno da se sve porodice sa ovog prostora "moraju iseliti u Kulen Vakuf." Zanimljivo je da su se određene porodice zadržale u Kulen Vakufu samo 10 dana jer su nakon toga ponovo vraćene kućama. Nakon toga, zločini ustaša su postajali sve gori i gori. Krajem jula 1941. grupa ustaša je zapalila 8 pojata i dvije kuće, ubili su Karanović Milu i Karanović Savu, potom troje ljudi

¹⁰³ Bulajić, M. (1988). *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Aturkoviću 1986*, Beograd: Rad, 522.

¹⁰⁴ ABiH, ZKURZ, K 10, inv. br. 9396/6.

¹⁰⁵ ABiH, ZKURZ, K 10, inv. br. 9369/ 55.

¹⁰⁶ ABiH, ZKURZ, K 10, inv. br. 9369/ 56.

¹⁰⁷ ABiH, ZKURZ, K 10, inv. br. 9369/57

¹⁰⁸ Nije sigurno da li mu je ovo ispravno prezime, jer ima mjesta gdje je napisano Haraslija. Moguće da je slučajno Š zamijenjeno slovom S prilikom kucanja, jer su svi zapisnici kucani na pisačkoj mašini.

¹⁰⁹ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

¹¹⁰ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

odveli u Kulen Vakuf i ubili. Tada su uhvaćeni i Ilija Blanuš i Ovuk Miloš i streljani na Garavicama.¹¹¹ Sadržaj zapisnika pokazuje da su ljudi bili upoznati sa promjenom državne vlasti i da su znali imena zločinaca koji su bili odgovorni za njihovo mjesno područje. Vidljivo je i da su ustaše željele da se što brže pronese vijest o promjeni sistema i da se što brže izvrše svi ciljevi i zadaci koje je Nezavisna Država Hrvatska postavila.

Mjesto Lipa u okolini Bihaća se sastojalo od dva sela: Lipa i Teočak. U oba ova sela se kao glavni ustaša i zločinac spominje Ibrahimpašić Džafer, koji je bio bivši načelnik u selu Lipa. Nakon uspostavljanja ustaške organizacije na ovim područjima otpočeo je teror nad pravoslavnim življem od strane ustaške vlasti. Prvo se započelo sa prijetnjama, a potom se tražilo da se preda oružje, zatim nije se smjela nositi crvena kapa sa grbom. Većina ljudi iz ovih sela je otjerano, a potom i streljano na Garavicama.¹¹² I selo Lohovo u blizini Bihaća je bilo naseljeno sa pravoslavnim stanovništvom. Proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske u aprilu 1941. na tom području ustaše su "dolazile i nadgledale stanovništvo sa oružjem u rukama. Po kućama su oduzimali hranu, tražeći to za vojsku."¹¹³ Tih prvih dana nije bilo slučajeva ostalih zločina. Međutim par mjeseci kasnije stanovništvo je tjerano, a potom i strijeljano na Garavicama. Prema zapisnicima odvođenje, tjeranje i strijeljanje stanovništva izvršili su iz Ripča, Mujić Salko, Mujić Ale, Dupanović Adam, iz Golubića, Pašić Mušica, Sefkić Avdulah, Međanović Zulko, iz Lohovskih brda, Vulić Lovro, Jelić Franjo, Živković Grga i Živković Bariša.¹¹⁴ Zapisnik nam daje informacije o teritorijalnoj odrednici mjesta Lipa, odnosno da se sastojalo od dva sela. Isto tako, možemo vidjeti da su zločini ustaša nad pravoslavnim stanovništvom bili jasno definisani i planirani i da je to predstavljalo jedan proces koji je išao od nadgledanja, prijetnji, određenih zabrana pa sve do ubijanja.

Zanimljiv je iskaz Petrović Save koja je razgovarala sa svojim mužem koji je bio zatočen i pred Komisijom je izjavila: "Sutradan, po njihovom odvođenju, među kojima je bio i moj muž sa svojom jetrvom odnela sam im hrane. Našla sam ih u Pritoki, gdje su bili zatvoreni u pravoslavnu crkvu. Oko crkve ustaše su držale stražu, među njima prepoznala sam Mujić Salka i Dupanović Adama iz Ripča. Zamolila sam ih da zatočenicima dodam hrane. To su mi dozvolili, ali zabranjujući da sa nama razgovaraju. Predavši im hrane, Mujić Salko mi je naredio da im u crkvu odnesem vode. U crkvi sam ih sve zatekla kako premoreni i isprebijani leže. Tada sam iskoristila momenat da razgovaram sa svojim mužem. Na brzinu mi je rekao

¹¹¹ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

¹¹² Zapisnici gdje su svjedoci dali zajedničku izjavu.

¹¹³ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

¹¹⁴ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

kako su im oduzeli novac i sve vrijedne stvari i da su pretučeni, da su im uzeli i odjeću i obuću. I kad su pitali zašto moraju biti bos, ustaše su im rekli da će se oni za njih pobrinuti."¹¹⁵ Iskaz nam govori da su i crkve bile mjesta gdje su se ljudi zatvarali i tu bili podvrgnuti mučenjima. Isto tako, S. Petrović je među ustašama prepoznala dvojicu, što nam govori da ih je ona već od ranije znala, jer ih je čak imenom navela. Ljudi su bili zatočeni, bez hrane i vode. Okolnom stanovištvu je bilo dozvoljeno da im donesu vodu, ali nisu smjeli s njima verbalno komunicirati kako im ne bi rekli šta im se sve dešava. Sava Petrović vjerovatno nije ni sumnjala da će to biti zadnji put kada će vidjeti svog muža živog.

Pred Opštinskom komisijom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u mjestu Kliševac u okolini Bihaća je pristupila Deva Polovina koja je izjavila: "Kase ustanak digo protiv ustaškog pokolja pobjegli smo iz svoji kuća kuda znajući ako nas nađu ustaše daće nas poklati bili smo u šumi mjesec dana i kad smo se vratili našli smo popaljeno 1 kuća, 1 svinjac, 1 kućni inventar sa robom i posudom, 500 kg pšenice, 15 kg kajmaka, otjerali 1 kravu i vola."¹¹⁶ Ovaj zapisnik je sastavljen 24. jula 1945. Od članova Komisije su prisutni bili Smiljka Santrač, zapisnik, Jovo Pilipović, predsjednik te Gojko Pilipović i Vit Polovina kao članovi Komisije. Iskaz pokazuje da su ljudi dolaskom ustaške vlasti počeli bježati u šume ne znajući kuda idu. Bježali su samo od smrti. Ukoliko bi uvidjeli da su ustaše napustile njihovo mjesno područje, vraćali su se ali bi obično zatekli popaljenu i opljačkanu imovinu. Ovako zapisani iskaz pokazuje i nizak nivo stručnosti i pismenosti kadra Komisije, s obzirom da iskaz nema ni tačke ni zareza, sve je kao jedna rečenica.

Iskaz Mike Babić iz Kliševića je bio: "U ustanku 1941. god. došle su ustaše iz Ćukova Hilmić i još nepoznati ustaša i otjerali su mi moga čovjeka Savu i vezali su moga sina Stevu vezali su i mene i moju zavu Mariju isto su došle ustaše iz grada poznati Akija Ašimović otjerali su 35 ovaca i opljačkali su raznog materijala iz moje kuće isto za vrijeme ustanka kada su ustaše klali i palili bilo smo primorani da izbjegnemo iz svoje kuće i ostalo je sve imanje."¹¹⁷ Svjedoci Miki Babić su bili Babić Boja i Draginja Babić.¹¹⁸ Iskaz pokazuje da su ustaše vršile teror i nad ženama, da su ih vezali a potom oduzimali imovinu.

Husein Zjakić, rodnom iz Hatinca, sela u okolini Bihaća je 7. septembra 1945. godine pred Komisijom rekao sljedeće: "Godine 1941. uveče u deset sati došao je tadašnji muktar

¹¹⁵ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56135.

¹¹⁶ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 59756.

¹¹⁷ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 60066.

¹¹⁸ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 60066.

Selimović Avdaga i kazao mojoj ženi da se za opstanak u životu mora to veče raditi. Žena je došla i meni to saopštila. Ja sam videći to sve to jest retnje (pretnje?) koje su sledile od ustaša, uzeo lo atu (lopatu?) i izašao na cestu, gdje smo se svi skupili koji smo išli to veče na rad. Sjećam se da su osim mene tu bili još: Hasan Četić, Muhamed Smajić, Mujo ečenković (Pečenković?), Alagić Muharem, Salko Mušić i drugi. Krenuli smo prema Bakšaišu a zatim prema Kraljama. U Kraljama smo sačekali da se skupe radnici a potom su nas uputili prema Garavicama. Kada smo došli na Garavički most čuli smo pucanje i tek tada smo vidili šta se radi. Bili smo odvedeni na livade, gdje je prva artija od pedeset ljudi već bila poubijana. Odmah su ustaše naredile da kopamo rupe i označile mjesta. Rupe su bile dugačke dvadeset do trideset metara. Svaki dan su dolazili kamioni i ubijano je četrdeset do pedeset ljudi. Poznato mi je da je isti pokolj na Garavicama pravoslavaca i židova trajao nekoliko dana, a kasnije sam saznao da je sve rađeno po naređenju velikog župana Ljubomira Kvaternika."¹¹⁹ Zapisničar je bio Ešref Longić, a ostali prisutni od Komisije Saračević Remzija, Saračević Husein i Mušanović Ale.¹²⁰ U zapisniku na nizu mjesta fali slova, pretpostavlja se da je to slovo P koje vjerovatno nije radilo na pisačkoj mašini prilikom izrade ovog zapisnika. Kao i Ćurićev iskaz, i Zjakićev pokazuje da su ustaše uzimale ljude iz okolnih sela da zakopavaju ubijene i da su im tako obećavali opstanak na životu, mada kao što smo i ranije naveli to nije predstavljalo nikakvu garanciju za život. Ljudi su bili uplašeni i zbog toga su radili sve što su im ustaše naredile i bili su upoznati s tim da je ustaški teror uperen prema Srbima i Jevrejima.

U MNO Čavkići u Bihaću se kao pripadnici ustaške vlasti spominju: Muhamed Mehulić, Kazaz Meho, Vele Gverić, Rasim Merdanić, Ferid Čehić, Nurić Halavač, Ferid Halavač, Redžo Naskić, Adem Hadžić, Midžić Alija, Redžo Mujadžić, Zahim Midžić, Ahmed Mujadžić, Fehim Skalić, Mujo Mujadžić, Muharem Halavač i Osman Čavkić. U danima uspostavljanja ustaške vlasti Muhamed Mehulić je sa svojom bandom napadao srpske kuće, oduzimao novac i pokretninu a zatim su masovno počeli odvoditi domaćine srpskih kuća u Bihać i zatvarati ih u kulu gdje se vršilo ubijanje. Svjedoci su navodili da je baš ta banda Mehulića "možda i vršila masovna ubistva nevinih Srba jer su na njima primijetili odjeću i obuću odvođenih Srba."¹²¹

Iskaz četrdesetogodišnjeg zemljoradnika i oca troje djece, Halkić Nazifa, je bio sljedeći: "Učestvovao sam u paljevini Buševića, gdje je zapaljeno 300 kuća. Nas je bilo oko

¹¹⁹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 16897.

¹²⁰ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 16897.

¹²¹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56152.

80. Bilo ih je dosta koji su pljačkali robu, otjerali stoku i razne stvari koje su se mogle ponijeti, a ostalo su zapalili. Ja nisam zapalio ni jedne kuće niti sam šta opljačkao."¹²² Iskaz nam za komentiranje nije baš najjasniji, jer Halkić prvo navodi da je učestvovao u paljevini, a zatim da ništa nije zapalio. Moguće je da se on tu samo pojavio sa ostalima, a da svojim rukom nije ništa zapalio, te da zbog toga kaže da je učestvovao jer biti tu i odobravati zločin znači i učestvovati u njemu.

Bitno je spomenuti da je veliki broj zapisnika koji se nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu kao i u Arhivu Unsko – saskog kantona u Bihaću oštećen ili nije čitljiv, stoga ti zapisnici nisu uzeti u obzir. Pored toga, ni ne donose nešto novo pored već navedenih zločina. Iako su Državna i Zemaljska komisija poslale svim drugim komisijama uputstva i pravilnike za rad, stalno su stizale određena upozorenja u cilju poboljšanja rada. Pa tako je Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora Aliju Buzaljki poslala upozorenje da se "rad ove komisije ne odvija onako kako je predviđeno."¹²³ Da bi se rad obavio onako kako predviđaju uputstva Državne komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača poslana su uputstva za rad sreskih povjerenika. Također je traženo da se obavijeste o dotadašnjim rezultatima, poteškoćama u radu i kada predviđaju da će posao biti završen. Upozorili su i da se pored dužnosti honorarnog službenika Zemaljske komisije ne smiju primiti nikakve druge dužnosti, službe ili slično jer je potrebno da se posvete isključivo poslovima Komisije. Zabranilo im se da pored plate koju primaju kao honorarni službenici primaju još neku platu. Također Komisija ih je obavijestila da će ih posjetiti delegat da vidi kako oni rade svoj posao, te ukoliko to ne bude odgovaralo, predviđeno je bilo da će odgovarati po zakonu.

Pored zapisnika Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u arhivima se nalaze i prijave protiv zločinaca te pojedinačne izjave svjedoka o ratnim zločincima. Ranije je već spomenuto šta su te prijave trebale sadržavati. Što se tiče Bihaća i okoline pristigao je veliki broj prijava kojima su ljudi prijavljivali bilo kakav vid zločina koji je bio nanesen tijelu, životu, imovini i slično. Izjava svjedoka o ratnim zločincima se sastojala od dva dijela. U prvom dijelu su se nalazili podaci svjedoka: ime i prezime, životna dob, mjesto rođenja, ranije zanimanje, sadašnje boravište i kakvu je dužnost vršio u NOP – u. Drugi dio se odnosio na iskaz svjedoka o tome šta mu je poznato o zločinima okupatora i njihovih pomagača. Tako se navodi svjedok – Bišćević Omera Hasan, rođen 10. oktobra

¹²² ABiH, ZKURZ, K 14, inv. br. 59956.

¹²³ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

1913., iz Bihaća, ranije zanimanje: šuster, u NOP – u je obavljao dužnost delegata koji je izjavio o zločinima i njihovim okupatorima da je poznati ustaša David Prša iz Bihaća ratni zločinac koji je "sudjelovao u pokolju i klaou, pljačkao i činio sve što je bilo najgore."¹²⁴

U zapisnicima Komisije se nalaze prijave koje su se direktno odnosile na poglavnika Nezavisne Države Hrvatske Antu Pavelića. Tako je tridesetdvođodišnji Pilipović Božo, po zanimanju zidar iz mjesta Hrgar kod Bihaća potpisao prijavu protiv Pavelića. Naveo je da je vrsta zločina bila paljevina, naglašavajući da je "24. aprila pobjegao od kuće u Srbiju ispred ustaškog hapšenja i klanja. Njegova pokretna i nepokretna imovina je ostala čitava, jer je kod kuće ostalo 9 članova njegove porodice. Nakon oslobođenja je saznao da mu je porodica nestala, a imovina opljačkana."¹²⁵ Sličnu prijavu je potpisao i Pilipović Mihajlo, iz Pritoke koji je naveo sljedeće: "Od uspostave NDH počela su strahovita proganjanja i zlostavljanja srpskog stanovništva u čitavoj Bosni. Narod je bježio od pokolja. Moj sin Rajko je bio izložen ovim patnjama te je nakon toga umro."¹²⁶ M. Pilipović je ovdje kao žrtvu dakle naveo svoje dijete, Rajka, koji je tada imao samo četiri godine. Isto tako, Pilipović Spasoje je podnio prijavu protiv Pavelića gdje je kao žrtvu naveo svog sina Stevana, koji je "sa 14 godina odveden u logor Kulen – Vakuf gdje je ubijen."¹²⁷ Zapisnik nam pokazuje da su se pojedini članovi porodica smatrali nestalima i da se nije znalo šta se s njima desilo. Oni ili su preseljavani na druga mjesta ili su bili ubijeni. Ustaše nisu poštedile nikoga pa se iskazima dvojice Pilipovića potvrđuje činjenica da su zločinima bila izložena i djeca.

Pojedine prijave u zapisnicima nisu izdvajale konkretno nikoga, nego su se kao zločinci navodili ustaše. Tako je dvadesetdvođodišnja domaćica Sudčević Dobrila, rodom iz Cazina bila žrtva zločina u mjestu Gata u okolini Bihaća. Ona je navela kako je "pod terorom i gonjenjem ustaša bila prinuđena da napusti svoje mjesto i da se preko Zemuna prebaci u Beograd. Nakon toga se naselila u Vršcu."¹²⁸ Isti vid zločina – prinudno iseljenje je u izjavi navela i Sudčević Radmila, kao i Sudčević Borislav. Dobrila i Borislav su bili brat i sestra, jer su im ista imena majke i oca Ana i Lazar, dok nije poznato šta im je bila Radmila. S obzirom da imaju ista prezimena pretpostavlja se da su bili članovi jedne porodice. To pokazuje da su ustaše prinudno iseljavale cjelokupne porodice sa područja Bihaća i okoline.

¹²⁴ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

¹²⁵ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 37429.

¹²⁶ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 37407.

¹²⁷ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 37411.

¹²⁸ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 16689.

Zločini ustaša u Bihaću i okolini se mogu podijeliti na dva perioda. Prvi period obuhvata razdoblje od uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske u aprilu 1941. do mjeseca oktobra. Dok drugi period obuhvata razdoblje od oktobra do oslobađanja Bihaća 1942. godine. U mjesecu julu 1941. godine ustaše su počinile najmasovnije i najmonstruoznije zločine na području Bihaća i okoline. U cilju sumiranja događaja vidi se da su 22. jula poslijepodne po nalogu velikog župana Kvaternika,¹²⁹ zatvoreni u zatvore svi pravoslavci iz grada i neposredne blizine, a 23. jula u noći pod motivacijom da odlaze na prisilan rad u Njemačku prevezeni su ovi pravoslavci kamionom na poljanu zvanu Ceravci, koja leži oko 2 km od Bihaća uz riječicu Klokot, gdje su svučeni, opljačkani, strijeljani a djelomično nožem zaklani i bačeni u rijeku. Dana 24. jula ustaše su dotjerali seljake katolike iz okoline Bihaća, koji su morali neprekidno kopati rovove za zakopavanje pravoslavaca koji su idućih dana dovezeni kamionima na ovo polje gdje su strijeljani, klani i na životinjski način ubijeni. Na istom mjestu smrt su našli pravoslavci iz sela – Lipa, Meljanac, Gorjevac, Pritoka, a zatim i seljaci iz Ličkog Petrovog Sela. Seljaci su u prvim danima klanja pod motivacijom da idu na prisilan rad u Njemačku nosili sa sobom nešto hrane, novaca i dobru odjeću te ulazili u kamione. Svaka žrtva morala je skinuti odijelo, odložiti novac i okrenuti se licem prema iskopanom rovu.¹³⁰

Ukoliko se neko opirao vezali su mu ruke žicom i postavljali ga u klečeći stav a potom strijeljali. Kada su preostali seljaci u selima saznali za sudbine svojih susjeda počeli su da bježe u šume kako bi se spasili. Nakon toga ustaše su uvele novu taktiku ubijanja. Opolikli bi sela, poklali muškarce, žene i djecu bez obzira na godine starosti, opljačkali vrijednosti, a hranu i ostali materijal u kućama bi zapalili. Samo u ovom periodu pokolja koji je trajao u Bihaću i okolini, ustaše su poklale oko 9 000 pravoslavaca. U ovaj broj se ne računaju žrtve u selima već jedino žrtve na polju zvanom Ceravci.¹³¹ Drugi period klanja je započeo u mjesecu oktobru kada su i pobune stanovništva zauzele veće razmjere.¹³² Glavne akcije klanja u Bihaću i okolini vodili su: Ljubomir Kvaternik, veliki župan, Enver Kapetanović, Džal, sreski načelnik, Petar Šimić, logornik i student koji je upućen iz Zagreba, Stipe Mađar, Ibrahim Bašić, Srećko Uremović, Nikola Vicković, Zvonko Jelić i David Prša. Zadnja četverica su bili

¹²⁹ Pokolj u Bihaću i progoni su obustavljeni kada je Kvaternik smijenjen sa položaja velikog župana, a na njegovo mjesto je došao dr. Josip Barišić. (*Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, (1993). Zbornik dokumenata, tom I – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1022.)

¹³⁰ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

¹³¹ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

¹³² AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

mladići, između 16-20 godina koji su se u punoj formi pokazali zločincima, osobito prema djevojkama.¹³³

¹³³ AUSK – OKZ Bihać. (Nema signature)

4. Zločini Talijana u Bihaću i okolini

Talijani su kao i ustaše na području Bihaća i okoline vršili razne zločine.¹³⁴ Zanimljivo je da se u zapisnicima komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za različita mjesta nalaze različiti iskazi, odnosno neki su govorili da su Talijani vršili masovne zločine genocida i istrebljenja srpskog stanovništva dok se negdje navodi da su oni samo prolazili kroz neka područja i usput ih pljačkali. U zapisniku koji je sastavljen 21. juna 1946. pod nazivom "Zločini Talijana" se nalazi sljedeće: "Odmah po stvaranju NDH – a Talijani su okupirali ove krajeve i skupa sa ustašama preuzeli svu vlast. Oni su davali naređenja ustašama da vrše masovna ubijanja i klanje Srba što su ovi u svom programu i izvršavali. Talijani su imali svoju komandu u Bihaću, odakle su sa jačim jedinicama izlazili u sela i pljačkali. Svjedoci Skalić Ahmet, Zulić Hasan, Midžić Hasan, Kraljić Danica iznose da u selima Čavkići, Pokoj, Založje "Talijani nisu činili neka zvjerstva, ali znaju da su u okolnim selima njihovog mjesnog područja vršili nasilje nad srpskim življem."¹³⁵ Na drugim mjestima se navodi da su "Talijani vršili masovna ubistva u Ličkom Petrovom selu, Priboju i Plitvicama",¹³⁶ što teritorijalno nije predstavljalo područje Bihaća i okolnih sela. Isti zapisnik se nalazi i za mjesni narodni odbor u Čavkićima. Ukoliko pokušamo izvršiti analizu onoga šta kažu izvori i literatura iz Hrvatske o djelovanju Talijana na drugim mjestima izvan Bihaća i okoline koja se navode u zapisniku vidimo da izvorna građa iz Hrvatske pokazuje istu konstataciju, odnosno da su se "Talijani izživljavali na stanovništvu, pljačkali njihovu imovinu, a potom ih ubijali."¹³⁷

U selo Papari Talijani su došli u maju 1941. Tada su odveli Simu Šorka i Milu Šorka koji se nikad nisu vratili. Svjedocima jedinica i komadant te vojske su bili nepoznati. Talijani su tom prilikom "pljačkali sitne stvari, kao npr. kokoške i jaja."¹³⁸ Nije poznato ko je Talijanima pokazao ova dva čovjeka. Nakon toga Talijani su se povukli s navedenog područja i nisu se

¹³⁴ U knjizi *Genocid nad Muslimanima*, autora Vladimira Dedijera i Antuna Miletića pronalazimo Izvod iz saopćenja o italijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Arhiva Jugoslavije. Tu se navodi da su svjedoci rekli sljedeće: "Talijani su bili svijesni odgovornosti za grozna djela, ali nisu vjerovali da će jednog dana polagati račun. Naduveni i opijeni silom, oni su sami sebe uvjerali da živote ljudi i prave svetinje naroda bez ikakve odgovornosti oni smiju nekažnjeno gaziti i uništavati. Talijani nisu komandovali samo četničkim bandama, nisu ih samo predvodili za vršenje zločina, nego su se trudili da tu zavedenu rulju što više raspale za vršenje zločina dijeleći joj pohvale i nagrade poslije svršenih ubistava, pljačke i paleža." (Dedijer, V., Miletić, A. (1990). *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo: Svjetlost, 602.)

¹³⁵ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56152.

¹³⁶ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56152.

¹³⁷ Hrvatski državni arhiv (HDA): Okružna i gradska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb, K 57, inv. br. 7702.

¹³⁸ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56150.

više vraćali. Svjedoci koji su potvrdili navod bili su: Begić Ahmet, Mujagić Pašaga, Kečalović Salko, Jakupović Fehim i Kečanović Mehmed. U selu Lohovo "Talijani su samo prošli, ali su tom prilikom odveli Cvetičanin Vasu,"¹³⁹ koji se više nikad nije vratio. Zanimljivo je da se ne navodi šta se desilo sa ljudima koji su odvedeni. Vjerovatno su ubijeni, jer se nikad više nisu vratili. Postavlja se pitanje da li Komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača stvarno nije bila upoznata šta se desilo sa ljudima koje su Talijani odveli. Prema zapisniku iz sela Lipa, Talijani su 1941. "prvi put prošli tim selom, ali tom prilikom nisu činili nikakve zločine niti pljačke."¹⁴⁰ Od tada pa do oslobođenja 1945. godine Talijani nisu niti prolazili niti činili nikakva zvjerstva ni pljačke u selima Lipa i Teočak, odnosno izvorna građa nam ne nudi podatke o tome.

U selu Izačić Talijani su vršili "neke sitne pljačke i davali su naređenja ustašama da vrše zločine nad srpskim življem".¹⁴¹ Prema zapisniku od 31. jula 1946. koji je sastavljen u Bihaću u selu Doljani 1941. godine "Talijani su samo prošli kroz to mjesno područje i kako nisu našli ništa jer je tada većinom sve bilo porušeno i popaljeno, a stanovništvo izbjeglo nisu mogli da opljačkaju ta područja iako im je to možda bila namjera."¹⁴² U selu Ilidža Talijani su pljačkali i oduzimali sve što im je palo u ruke. Motivacija njihovog upada je prema riječima svjedoka bila pretres šuma od strane partizana. Također su odlazili u pećinu Jankovića gdje im je bilo dokazano da se nalaze partizani. U tom su pohodu "ranili sina Stojana Paravine." Na svom putu susretali su stanovništvo koje su odvodili u Drežnik na ispitivanje i nakon kraćeg vremena su ih puštali.¹⁴³ U selu Golubić u zapisnicima se navodi da se svi svjedoci slažu kako "Talijani za vrijeme okupacije nisu ništa učinili narodu, odnosno nisu nikoga ubili niti opljačkali",¹⁴⁴ jer su na terenu tog odbora bili vrlo kratko.

Ukoliko bi analizirali iskaze svjedoka koje je zapisivala Komisija možemo vidjeti da su se neki ljudi vraćali sa ispitivanja, dok se neki nikad nisu vratili. Iako su svi oni koji su davali izjave to morali učiniti pod zakletvom da će govoriti istinu, ipak se postavlja pitanje koliko su se pojedinci držali toga. Isto tako, možemo vidjeti da su iskazi ljudi o zločinima Talijana bili različiti. Neki su govorili kako im Talijani nisu ništa uradili, dok su neki govorili o monstruoznim ubijanjima. Da li je moguće da su ti iskazi toliko bili različiti, ili su iskustva stanovništva sa Talijanima zaista bila različita? Vjerovatno iskustva i jesu bila različita,

¹³⁹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv.br. 56135.

¹⁴⁰ ABiH, ZKURZ, K 13, inv.br. 56140.

¹⁴¹ ABiH, ZKURZ, K 12, inv.br. 56149.

¹⁴² ABiH, ZKURZ, K 12, inv.br. 56148.

¹⁴³ ABiH, ZKURZ, K 12, inv.br. 56151.

¹⁴⁴ ABiH, ZKURZ, K 12, inv.br. 56144.

odnosno smatramo da su iskustva bila različita radi toga koliki otpor je stanovništvo pružalo. U zapisnicima vidimo da se Talijani nisu dugo zadržavali na određenom području i da su većinom određenim područjem samo prolazili. To potvrđuje i činjenica da u zapisnicima koji se odnose direktno na grad Bihać, dakle uže područje Bihaća nema ni spomena o Talijanima i zločinima koje su vršili. Zbog toga možemo zaključiti da su Talijani vršili zločine samo u okolnim selima Bihaća, ili su tim selima samo prolazili, a ne u samom gradu. Ovu konstataciju možemo dovesti u vezu i sa time kakvu su formaciju zapravo predstavljali Talijani. Talijani su bili pomagači neprijatelja i okupatora, i kao takvi su djelovali i ponašali se prema stanovništvu. Njihov cilj se nije podudara sa ciljevima ustaša, nisu vršili etničko čišćenje Jevreja i Srba i nisu željeli da određeni prostor nasele Talijanima. Zbog toga je prisutna različitost u djelovanju i odnosu prema stanovništvu Talijana i ustaša.

5. Zločini Nijemaca u Bihaću i okolini

Na pojedina mjesta Bihaća i okoline Nijemci su došli još 1941. godine i već tada su počeli činiti zločine.¹⁴⁵ Prema izvještajima Komisije za ispitivanje zločina i okupatora Nijemci su na području Bihaća i okoline počinili veliki broj zločina. Svi zapisnici sadrže posebno poglavlje pod nazivom "Zločini Nijemaca." Na područje mjesnog narodnog odbora Izačić, selu pored Bihaća, Nijemci su došli u aprilu 1941. i dali su upustva ustašama kako će vršiti istrebljenje Srba i nakon toga oni su produžili dalje. Nakon 1943. zajedno sa ustašama su zauzeli ta područja. Nijemci su prikupljali podatke o partizanskim odbornicima, te dolaskom u Izačić poubijali su nekoliko odbornika. Žrtve su bili Salko Felić, Osman Bajramović, Ibraga Fajić, Sulić Jusuf, Dizdarević Jusuf, Dizdarević Bešir, Dizdarević Hruste, Dizdarević Husnija, Dizdarević Ibrahim, Dizdarević Osman i Merdanić Šaban.¹⁴⁶ Nijemci su opljačkali sve namirnice i pokretnu imovinu. Sve do oslobođenja Bihaća i okoline 1945. Nijemci su vršili pljačkanja i otimačinu. Naročito su se okomili na ljude koji su imali djecu ili ljude iz NOP – a. Zanimljivo je da se u ovom zapisniku iz sela Izačić navodi da su Nijemci "sarađivali sa pripadnicima Huskine bande" i da su u periodu između 1943 – 1944. godine zajedno vršili pokolje nad Srbima i pljačkali Hrvate i Muslimane. Tom prilikom su ubili Milu Rukavinu, Milana Pucdaju i njegovog sina i Balabana čijeg se imena svjedoci nisu sjećali u momentu davanja iskaza. Oni su također oduzeli novac i stoku od muslimanskog i srpskog življa. Svjedoci navedenom su bili Čalić Petar, Čanak Draga, Islamović Juso i Mujatić Husejin.

I u selu Kestenovac Nijemci su vršili pljačkanje, ubijanje i maltretiranje stanovništva. Tokom nekoliko akcija na tom području je "opljačkano 12 goveda, ubijena je Milka Anđelić, a u logor su odvedeni: Ljiljak Jeka, Stevan Glušica i Đuro Rašeta koji su nakon ispitivanja kroz mučenje vraćeni nazad svojim kućama."¹⁴⁷ U selu Lipa ubijen je znatno veći broj ljudi u odnosu na druga mjesta. U zapisniku koji je sastavljen 5. jula 1946. godine se navodi da su Nijemci na to "područje došli 1943. godine i tom prilikom su ubili oko 75 ljudi u Lipi, i u Teočaku oko 45 žena i djece i starijih ljudi."¹⁴⁸ Na navedenim mjestima su se zadržali oko dva mjeseca. Također su opljačkali i odnijeli sa sobom sve što su mogli. Nakon toga više nisu

¹⁴⁵ Krajem 1942. komanda njemačke vojske stekla je uvjerenje da se moraju poduzeti mjere za uništenje žarišta oružanog otpora na teritoriju NDH. Operacija je počela 10. januara 1943. sa avionskim napadom na Bihać i istovremenim napredovnjem miješanih hrvatskih i njemačkih jedinica. (Velebit, V. (2002). *Tajne i zamke II svjetskog rata*, Zagreb: Prometej, 212.)

¹⁴⁶ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56149.

¹⁴⁷ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

¹⁴⁸ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56140.

zalazili u navedena mjesta. Nikola Vignjević je u svojoj izjavi rekao sljedeće: "Pod komandom nepoznatog komadanta njemačka vojska je opljačkala sve, ja sam bio primoran da izbegnem sa svog posjeda jer je pretila opasnost pošto smo obavješteni da u susjednom selu pale i kolju te usled toga ostalo mi je sve pokućstvo, hrana i ostalo. Zapalili su mi kuću koju sam po drugi put pravijo, 1 ormar, 2000 kg krompira, 50 kg pekmeza, 2 teoca, 2 krmka, 600 kg žita i kruzanu razvalili. Moja kćerka je ostala u kući, i tu su je zatekli, zatvorili i spalili. Tako je izgorila. Kada sam se vratio našao sam leš spaljen."¹⁴⁹ N. Vignjević je naveo ukupnu štetu od 97.700 dinara. I Petar Zornić je dao izjavu i time naveo ime njemačkog komadanta Febera koji je pljačkao i ubijao stanovništvo. Za vrijeme Sedme ofanzive pod komandom Dušana Rajkovića, njemačka vojska mu je "opljačkala 1 vola, 12 kg masti i 200 kg žita."¹⁵⁰ Zapisnici pokazuju da je stanovništvo bježalo i pred naletom Nijemaca i njihovih zločina. Bili su primorani da pobjegnu sa svojih posjeda kako bi se spasili. Isto tako, ni djeca nisu bila pošteđena od ruke Nijemaca što pokazuje iskaz N. Vignjevića koji je naveo da su mu Nijemci spalili kćerku.

Tesla Stevan je dao izjavu 23. februara 1946. godine i tom prilikom rekao kako su za vrijeme Četvrte ofanzive Nijemci u Lipi ubili njegovog oca i pomajku. Svjedoci su mu rekli da su ubijeni na "zvjerski način", a naveo je i da druge žrtve bili "Pilipović Draginja, Čazić Staniša, Labus Mile, Kokot Ilinka, Kokot Vid, Bubalo Kosta." Žrtve su rodom iz sela Doljani ali su stradali u selu Lipa. U isto vrijeme je naveo da je stradao Jetić Franjo iz Bihaća, star 60 godina, njegova žena i dijete, imenima nepoznati.¹⁵¹ Zanimljivi su ovi iskazi svjedoka, jer imena stradalih ne navode u jednom nizu odnosno u jednoj rečenici, nego kroz nekoliko rečenica, dajući njihova imena, starosnu dob i mjesto odakle su bili.

Nijemci su 28. februara 1943. tokom Četvrte ofanzive protjerivali narod u selu Lohovo. Svi koji su u tom naletu zatečeni u svojim kućama su stradali. Zaklani su ili su izgorjeli u zapaljenim kućama: "Vignjević Smilja, Đula Delić, Brdar Deva, Brdar Mića i Maričić Vojin."¹⁵² Prvo troje je imalo 80 godina, pa zaključujemo da su to bile nepokretne i nesposobne osobe za bježanje. Tokom iste ofanzive je naročito stradao onaj dio stanovništva koji se povlačio prema Petrovcu. Nakon ofanzive stanovništvo Lohova i Lohovskih Brda je bilo potpuno napušteno, narod je živio u najgoroj bijedi. Tokom 1943. Nijemci su prošli i kroz selo Papari, i tom prilikom su ubili Bubalo Dragana, zemljoradnika i opljačkali su svu

¹⁴⁹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 59899.

¹⁵⁰ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 59899.

¹⁵¹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 47967.

¹⁵² ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56135.

njegovu imovinu. Također s tog područja pet osoba je otjerano u logor Zavalje, a ženu Sadiković Abdurahmana su ubili.¹⁵³ I ovaj zapisnik pokazuje monstroznost zločina Nijemaca. Vidljivo je, prema ovim iskazima, da su Nijemci većinom zatvarali ljude u kuće i tako palili sve zajedno, i ljude i imovinu.

Tokom iste njemačke ofanzive Nijemci su prošli i kroz selo Doljani, a o tom događaju svjedoci Pilipović Ilija, Pilipović Stojan, Tutić Džafer, Grubiša Dušan, Balać Veljko i Lakić Ilija su naveli sljedeće: "U ovoj ofanzivi narod je napustio svoje domove i krenuo prema istočnoj Bosni. Sve što se nije moglo poneti i što je moralo da ostane u kućama Nijemci su spalili, te je u tom vremenu izgorelo 160 kuća. U ovoj akciji na području našeg mjesnog odbora ubijeno je 18 lica. Opljačkali su 3 000 grla što sitnih, što krupnih glava, a hranu i ostalu robu odneli su sa sobom."¹⁵⁴ U Čavkićima, Nijemci su se zadržali od 27. januara 1943. pa sve do oslobođenja Bihaća i okoline u mjesecu aprilu 1945. godine. Odmah su upali u kuće Krljić Anke, Stupar Milke i Đukić Stane. I odveli u logor Zulić Omera, Zulić Hasana, Kolaković Ibrahima i Zulić Husniju. Iste godine strijeljana je Hatidža Havić od strane Nijemaca na Jevrejskom groblju u Bihaću "jer je za vrijeme boravka partizana kao nacionalno svjesna žena rekla partizanima sve preživjele ustaše mjesnog područja Čavkići koji su činili zvjerstva nad srpskim življem godine 1941. i 1942."¹⁵⁵ U zapisniku se navodi da je 1944. godine ubijen Čavkić Ale zbog toga što mu je brat bio u NOV – u. Kao važna napomena stoji sljedeće: "U martu 1944. Nijemci su prema izdaji četnika protjerali iz sela Jankovac 30 – 40 djece i žena, Srba i Srpkinja u Bihać. Tamo su ih strpali u Bihaćku kulu. Nekoliko ih se vratilo kućama, dok su ostali pomrli ili pobijeni. Imena pomrlih i pobijenih se ne sjećaju. Prilikom protjerivanja Nijemci su opljačkali sela, uzeli žito, blago i sijeno a kuće porušili i popalili."¹⁵⁶

U Brekovicu su Nijemci upali također 1943. godine. Tom prilikom su uspostavili stalnu stražu i kontrolu nad tim krajevima. Na najistaknutijim mjestima u Brekovicu oni su napravili bunker koji je njima trebao da posluži kao zaštita u borbi protiv NOV – a. Njihov boravak je obilježen brojnim odvođenjima u zatvor i u njemačke logore. Tada su odvedeni "Dedić Dedo, Begović Osman, Jukić Maše, a cijela porodica od Đulage Dedića je bila zatvorena preko 9 mjeseci u zatvoru gdje su od strane njemačkog Gestapo – a

¹⁵³ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56135.

¹⁵⁴ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56148.

¹⁵⁵ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56152.

¹⁵⁶ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56152.

premlaćivani."¹⁵⁷ Važno je napomenuti da od ovog zatvora nisu bila pošteđena ni djeca, koja su u kazamatima fizički potpuno bila izmorena. Njemačke jedinice su tokom svog boravka svakodnevno upadale u kuće, oduzimali su hranu, stoku i novac i tom prilikom su izvodili čitave porodice na otvorena polja pod prijetnjom smrću da se udovolji njihovim zahtjevima. Zapalili su 18 zgrada mnoge kuće su oštetili na razne načine, a uglavnom sa bacačima čiji su metci bili upućeni na mirno stanovništvo. Na sektoru je operisala "Tigar divizija." Zanimljivo je da se u pojedinim Zapisnicima njemačka vojska naziva "švabskom vojskom."¹⁵⁸

I u selu Pritoka kada su Nijemci došli, bilo je dramatično. Stanovništvo je zbog straha počelo bježati. S obzirom da je bio februar, bilo je puno snijega i mnogi su se veoma teško provlačili ili zaostajali ili su se uputili drugim pravcima. Tom prilikom iz Grabeža ih je uhvaćeno oko 60 od kojih su ubijeni "Pašić Stevo, Pašić Jovo, Divjak Bude, Divjak Hino, Lončar Dino, Latković Pejo, Pašić Bude, Došen Ilija, Vojvodić Anđa i Vignjević Mika, dok su ostale odvezli u Bihać, odakle su ih rasporedili po selima i oni su kasnije vraćeni živi kućama."¹⁵⁹ U šumi su vojnici naišli na jednu veću grupu izbjeglica i rekli su im da idu njihovoj komandi na Velebit, da se jave komadantu i ovaj će ih uputiti nazad kućama i da će nastaviti mirno da žive, da se ničega ne boje. Nakon što su došli na Velebit tu su strijeljani.¹⁶⁰

Okružnom narodnom odboru u Bihać je došla obavijest od Zemaljske komisije gdje je bilo navedeno da je u prvoj polovini jula 1943. jedno odjeljenje njemačkih trupa 118 planinske divizije predvođeno nekim kapetanom Stenelom počinilo masovna ubistva na području Kozare. Tom prilikom kapetan Stenel je razgovarao sa svjedokom Esadom Jalovičićem i izjavio kako je on sin doktora Stenela iz Bihaća. Komisija je tražila da se ispituju ti navodi, tražila je da se istraži sve o Stenelu. I u dnu navela da "taj predmet uzmu u rad ispred svih drugih poslova",¹⁶¹ pod naznakom da je vrlo hitno.¹⁶²

Tridesetdvođodišnja Arnautović Nura je pristupila Komisiji 20. juna 1945. i tada je izjavila da je oštećena od strane njemačke vojske. Kao zločin koji je pretrpjela navela je pljačkanje. Po njenom svjedočenju njemačka vojska joj je 1944. godine "zapalila šupu, a prilikom povlačenja 1945. opljačkan joj je kućni inventar i oštećena kuća u kojoj su stanovali.

¹⁵⁷ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56155.

¹⁵⁸ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56152.

¹⁵⁹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56138.

¹⁶⁰ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56138.

¹⁶¹ AUSK – OZKZ. (Nema signature)

¹⁶² Zanimljiv je i slučaj o Štencleru Karlu, sinu dr. Emina Štenclera, upravnika bolnice u Bihaću. Za Karla se navodi da je počinio masovne zločine na području Goraždanskog sreza. (Čekić, S. (1996). *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 552.)

Šteta koju je ona pretrpjela je procijenjena na 6.700 dinara.¹⁶³ Kao svjedoke N. Arnautović je pozvala Anautović Osmana i Hodžić Hatku. Oboje su potvrdili njen iskaz i složili se da je oštećena. Pred Gradskom komisijom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je 1945. pristupio pedesetčetverogodišnji zemljoradnik, Kišmić Hasan koji je naveo da mu je njemačka vojska 1943. opljačkala 3 000 kg sijena, a 1944. 15. 000 kg sijena, te 1945. prilikom povlačenja opljačkano mu je 3 kompleta djevojačkog ruha, dva srebrna lanca, 12 kokošiju i ostali kućni inventar.¹⁶⁴ Šteta koja mu je pričinjena je procijenjena na 38.270 dinara. Kao svjedoke za svoje kazivanje on je pozvao Smajila Delića i Kišmić Rušida.

Zanimljivo je da su i ljudi koji su bili svjedoci isto bili oštećenici, dok su i njima svjedoci bili također neki oštećenici. Pa tako četrdesetosmogodišnji zemljoradnik iz Bihaća, Smajil Delić, koji je bio svjedok u iskazu Kišmić Hasana je također bio oštećen. On je Komisiji u Bihaću pristupio isto 1945. godine. Naveo je da mu je njemačka vojska prilikom povlačenja 1945. godine zapalila kuću, pri čemu je izgorio sav kućni inventar, jedna kuruzana i jedna radionica, te su odnijeli žito i jednog konja.¹⁶⁵ Šteta je bila procijenjena na 42.080 dinara. Kao svjedoke je pozvao ranije spomenutog Kišmić Hasana i Kišmić Rušida, koji su potvrdili njegov iskaz. Pedesetdvogodišnji zemljoradnik, Kišmić Rušid je Gradskoj komisiji za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pristupio u junu 1945. godine. Naveo je kako su mu Nijemci opljačkali jednog konja i opremu za konja, te kućni inventar.¹⁶⁶ Njegova šteta je procijenjena na 11.700 dinara. Kao svjedoke je pozvao Delić Smajila i Kišmić Hasana. Pretpostavljamo da su Kišmić Hasan i Kišmić Rušid bili braća jer je ime oca u oba slučaja isto, mada to nije bitno za temu kojom se ovdje bavimo.

Ranije je već spomenuto da su štete koje su pričinjene stanovništvu varirale i bile različite. Takav slučaj imamo i ovdje. Za razliku od ranijih primjera, u izvorima nailazimo i na štetu od čak 317.700 dinara. Ova šteta je znatno veća u odnosu na ostale. Šteta je pričinjena dvadesetčetveregodišnjoj kućanici, Mulić Dilki. Šteta je sastojala u sljedećem: porušene dvije kuće, kućni inventar, sprave i oruđe, kola, žitarice, stočna hrana, konji, ograda. Naknadno je također izjavila da su njenom bratu Hamdiji koji je stanovao u Beogradu prilikom zauzeća od strane njemačke vojske opljačkali stvari u vrijednosti od 65.000 dinara. Kao svjedoke je pozvala tridesetosmogodišnjeg cipelara iz Bihaća, Mušanović Alu i pedesetogodišnju domaćicu Mulić Gopu. Oboje sudski nekažnjavani i opomenuti na davanje

¹⁶³ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/1.

¹⁶⁴ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/37.

¹⁶⁵ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/38.

¹⁶⁶ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/37.

istinitog iskaza su potvrdili štetu pričinjenu nad Mulić Dilkom.¹⁶⁷ Moguće je da je D. Mulić bila iz neke bogate porodice, s obzirom da je tako mlada raspolagala velikom i vrijednom imovinom, ili je bila udata što bi značilo da se radilo o muževoj imovini. U jednom kasnijem zapisniku smo pronašli da je ona bila udovica izvjesnog Arifa, što znači da je od muža naslijedila veliku i vrijednu imovinu.¹⁶⁸

Gradskoj komisiji za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bihaću je pristupila dvadesetsedmogodišnja učiteljica iz Bihaća, Ljubica Stošić, koja je izjavila da joj je njemačka vojska prilikom bombardiranja Bihaća oštetila kuću i tom prilikom opljačkali su brojni kućni inventar. Šteta je procijenjena na 55.100 dinara. Kao svjedoke svog iskaza je pozvala "Mulić Dilku i Zega Elizu."¹⁶⁹ Možemo vidjeti da u pitanju svjedoka nije bila bitna religija, jer je Ljubici Stošić, koja je rimokatoličke vjere, svjedok bila Mulić Dilka koja je bila muslimanka, mada to nije bitno za temu kojom se bavimo. Oštećenik je bio i četrdesetsedmogodišnji zemljoradnik iz Bihaća, Hase Silić koji je naveo kako je njemačka vojska prilikom povlačenja iz Bihaća 6. marta 1945. godine zapalila kuću Smajila Delića u kojoj je stanovao. Tom prilikom mu je izgorilo "250 kg pšenice, 100 kg graha, 400 kg kukuruza, 30 kg brašna, djevojačka oprema, šivaća mašina, kućni inventar, sprave i oruđa, 4 stabla šljiva, 16 kokošiju i 1 krava, te su opljačkali jedna kola, a tokom zime 1 000 kg sijena."¹⁷⁰ Svjedoci su bili Mulić Dilka i Zega Eliza.

Šezdesetogodišnji penzioner iz Bihaća, Ćurtović Mehmed koji je izdržavao 6 članova porodice je također naveo da mu je njemačka vojska prilikom povlačenja 6. marta 1945. godine "zapalila štalu i pojatu."¹⁷¹ Oštećen je u vrijednosti od 30.700 dinara. Kao svjedoke je pozvao četrdesetogodišnjeg Fehima Ćurtovića iz Bihaća, koji je rekao da mu "je poznato i da tvrdi da je Mehmedu Ćurtoviću oštećena imovina u navedenoj vrijednosti."¹⁷² Drugi svjedok je bio Bego Begatović, koji je naveo da se potpuno slaže sa iskazom kojeg je naveo Fehim Ćurtović.¹⁷³

Bilo je slučajeva da su dvojica braće davali jedan iskaz i pokretali krivični postupak koji je kao takav ulazio u zapisnik. Pa tako imamo primjer gdje su oštećena braća Burzići nekažnjavani i opomenuti na davanje istinitog iskaza naveli da im je njemačka vojska

¹⁶⁷ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/34.

¹⁶⁸ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/24.

¹⁶⁹ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/33.

¹⁷⁰ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/30.

¹⁷¹ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/24.

¹⁷² ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/24.

¹⁷³ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/24.

prilikom povlačenja iz Bihaća zapalila kuću i kućni inventar. Njihova šteta se procijenila na vrijednost od 65. 750 *dinara*.¹⁷⁴ Svjedoci za njihove iskaze su bili Mušanović Ale i Begatović Bego.

¹⁷⁴ ABiH, ZUKRZ, K 10, inv. br. 9369/9.

6. Četnički zločini na području Bihaća i okoline

Četnički pokret u Drugom svjetskom ratu nije otpočeo kao jedinstveni pokret.¹⁷⁵ U Bosni i Hercegovini ono što se identificiralo sa četništvom započelo je ili kao dio ustanka ili kao dio pokreta što su ga organizirale i povele pojedine srpske nacionalističke grupe. Tu je neznatan broj vodećih četnika bio član predratne četničke organizacije. Svoj program četnici su nastojali realizirati masovnim terorom, a vojničke akcije su izvodili sa njemačkim i talijanskim jedinicama.¹⁷⁶ U programu četničkog pokreta koji je donesen u septembru 1941. godine je stajalo sljedeće: "omeđiti 'defakto' srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpsko stanovništvo, imati u vidu čišćenje gradova i njihovo popunjavanje srpskim stanovništvom, izgraditi plan čišćenja seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske zajednice, te u srpskoj jedinici kao težak problem uzeti pitanje muslimana."¹⁷⁷

U izvještajima Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za područje Bihaća i okoline nalazimo prijave i izjave koje su se odnosile na četničke zločine. Selo Kestenovac je nakon provale Nijemaca 1943. godine stavljeno pod kontrolu četnika, te su od tada do oslobođenja 1945. oni vršili brojne zločine i uznemiravanja. Navodi se da je 10. oktobra 1943. u Kestenovac ušla grupa četnika pod rukovodstvom Plećaša Nikole i Sake Opačića, koji su tada "otjerali 24 krave i 200 komada sitnozubne stoke, a školu u Kestenovcu zapalili. U nizu daljih akcija koje su slijedile činili su razne zločine, pljačke i maltretiranja."¹⁷⁸ Dana 23. oktobra četnici su upali u selo Bušević i opljačkali su sve što im se našlo na putu, a zatim u novembru u istom selu su uhvatili Anđelić Miku, Maru, Danicu i Anđu, koje su tukli i mučili, kuću zapalili a Anđelić Danu ranili. Pretpostavljamo da su prve četiri navedene osobe žene jer su im imena ženska. Ovaj momenat je vrlo važan jer vidimo da su žene bile izložene mučenjima i da nimalo nisu bile pošteđene. Istog dana su pretukli Mitra Rodića i opljačkali 68 komada stoke. U ljeto 1944. četnici su opet ušli u ista sela i tom prilikom su pretukli Ivaniš Nikolu, a Nikolu Predojevića su ranili i tako ranjenog mučili. Također su tukli i veliki broj djece i žena, mučili ih i izlagali brojnim maltretiranjima. Raspoložemo i podacima da je na

¹⁷⁵ Unutrašnja organizacija četnika regulisana je pored statuta i određenim uputstvima koja su konkretizirala pravila. Sva četnička udruženja nastojala su se organizovati na što široj teritoriji zemlje. U Bosni i Hercegovini je od 1937. znatno porasla mreža četničkih udruženja. (Šehić, N. (1971). *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941): Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, knjiga 27, 69.)

¹⁷⁶ Tomasevich, J. (1979). *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 32.

¹⁷⁷ Hurem, R. (2016). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 –1945*, 242.

¹⁷⁸ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

područje Bihaća i okoline je došao i veliki broj izbjeglica sa područja zapadne i srednje Bosne.¹⁷⁹

Ovdje svjedoci navode imena onih koji su radili po četničkom naređenju i vršili zločine u njihovo ime. Bili su to Milan Tišna, Ilija Opačić, Ilija Škorić, Momčilo Škorić, Milan Škorić, Bubalo Božo, Zubenica Jovica, Zubenica Rade, Blanša Lazo, Mileusnić Gavro, Drobac Stojan, Lazo Bubalo, Mića Balać. Imenovani su se tada nalazili na slobodi. Da li su uhvaćeni i osuđeni, nije poznato jer se Komisija kao što smo ranije naveli nije bavila pitanjem procesuiranja i osuđivanja zločinaca i zbog toga to se u zapisnicima nije navodilo. Godine 1941. od četničke ruke su ubijeni Hodak Ivan, Nikola Danin, Nikolajin Jakova, Jeka Ivanova, Jeka Nikolina, Ivo Ivanov, Manda i Ana Ivanov, Mile i Mate Nikolin, novorođenče Ivanovo i Mara Lukina. Žrtve su također bili i Došen Manda Josina i novorođenče Hodak Nikole, te Hodak Božo sin Nikole, iz čega možemo vidjeti da su i četnici ubijali žene i djecu, te nisu nikoga poštedili u zločinima, što je potvrđeno na više mjesta u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu.

U mjestu Lipa se "nakon podizanja ustanka nije znalo ko su četnici a ko partizani jer su se svi zajednički borili. Nakon toga kada su se razdvojili četnici kao posebna formacija nisu dolazili u dva sela tog mjesta Lipu i Teočak."¹⁸⁰ Svjedoci su bili Vlade Stanarević, zemljoradnik, Pilipović Dušan, zemljoradnik i Pilipović Božo, isto zemljoradnik. I u selo Lohovo su upadali četnici, isti oni koji su upadali u selo Bušević. Pored upada, pljačkali su i maltretirali stanovništvo. Navodi se i da su tom prilikom "četnici odveli 6 – 8 seljana iz Seoca i Lohovskih brda."¹⁸¹ U selu Papari prema izvještajima Komisije "četnici se nisu pojavili do 1944. godine. Na tom području nisu nikoga ubili niti odveli u logor, ali su pljačkali narodnu imovinu a najviše žito."¹⁸² Tu su ostali oko sedmicu dana, nakon čega su otišli ka ostalim četničkim jedinicama prema Karlovcu kojima je komandovao pop Đujić.

U ovom slučaju svjedoci su bili Skalić Ahmet, Zulić Hasan, Midžić Hasan i Krljić Danica iz sela Čavkići, kojima je poznato da su četnici 1944. godine pod udarcima NOV- a morali napustiti sela Vrstu i Jankovac gdje su morali napustiti položaj i došli su u sastav Njemačke komande u Bihaću. Tada su skupa sa Nijemcima činili zločine nad stanovništvom. Na ovom

¹⁷⁹ Hurem navodi da je u Banja Luku, Bihać, Prijedor, Kulen Vakuf, Jajce, Travnik, Bugojno, Zenicu, Kiseljak, Livno, Sanski Most došlo oko 50.000 izbjeglica sa područja zapadne i srednje Bosne. (Hurem, R. (2016). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, 252.)

¹⁸⁰ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56140.

¹⁸¹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56135.

¹⁸² ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56150.

mjestu se kao izvršioци zločina pojavljuju dvije različite formacije – četnici i Nijemci. Vidljivo je da Nijemci i četnici nastupaju skupa u situacijama kada su se jedni ili drugi nalazili u gubitku, odnosno kada su bili pod prijetnjom NOV – e da budu razbijeni. U tim slučajevima četnicima je bila neophodna saradnja sa Nijemcima i time su bili stavljeni pod kontrolu njemačkih komandi. Bitno je spomenuti da su četnici sarađivali i sa drugim formacijama, Talijanima i ustašama. Saradnja četnika i Talijana se odvijala na cijelokupnom talijanskom okupacionom području, pa tako i na području Bosne i Hercegovine gdje je isticano da je ta saradnja isključivo radi antikomunističke borbe. Četnici su se zbližavali i sa ustašama što se svelo na borbu protiv Srba u partizanskim redovima. Zbog toga, možemo zaključiti da su sve vojne formacije na neki način djelovale zajedno u borbi protiv partizana, o čijim zajedničkim zločinima će biti govora u pretposljednem poglavlju.

U mjesto Brekovića četnici su upadali samo nekoliko puta tokom 1943. godine, s namjerom da "uhvate Dedić Muhameda. Tom prilikom su uhvatili Pjanić Hasana",¹⁸³ od kojeg su opljačkali novac i toliko ga pretukli da je od tih povreda podlegao. Svjedok je bio Rekanović Arif. U selu Izačić u blizini Bihaća je 1944. došao Bogunović Dragan koji je nad 65 ljudi vršio pljačke, zločine i zlostavljanja kako nad Srbina tako i nad Muslimanima. Iste godine grupa četnika je "zaklala Pašegu Musića i Šabana Musića. Neke ljude su odveli u logor."¹⁸⁴ Navode se i imena Meho Dizdarević, Bećo Felić, Mehmed Merdanić, Ramo Sulić i Rasim Rekić. Pljačkanje i odvođenje u logor je trajalo sve do oslobađanja. Svjedoci koji su dali ovu zajedničku izjavu su bili Čalić Petar, Čanak Drago, Islamović Juso i Mujatić Husejin.¹⁸⁵

Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da su četnici vršili masovne zločine, kako pljačkanja tako i ubijanja, mučenja i odvođenja u logor. Nisu poštediti nikoga, pa su tako njihovim zločinima bili izloženi i žene i djeca i starci pored odraslih muškaraca. I ovdje je zanimljiv slučaj da u arhivskim kutijama grada Bihaća ne nalazimo podatke o zločinima četnika u užem dijelu grada. Zbog toga se daje zaključak da su četnici kao i Talijani vršili zločine samo u okolnim selima. Četnici i Talijani su bili ograničeni u kretanjima i djelovanju i zbog toga su se kretali samo u selima, a ne u gradu. Njihovi dometi nisu bili dugi, a njihovi ciljevi nisu bili čišćenje određenog prostora kao ustaše. Oni su se nalazili na prostoru Nezavisne Države Hrvatske koji nije bio njihov i na kojem nisu razvili svoju vlast. Zbog toga,

¹⁸³ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56155.

¹⁸⁴ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56149.

¹⁸⁵ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56149.

Talijani i četnici nisu djelovali kao ustaše. Vlast NDH je znala za prisustvo drugih formacija s kojima su i saradivali, ali su to često nastojali prikriti. To potvrđuje i činjenica o tajnim sporazumima i saradnji različitih vojnih formacija. Isto tako, prisustvo različitih formacija govori o neuređenosti vlasti NDH jer su različite vojne formacije konstatno upadale na prostor Bosne i Hercegovine, ali i o sistemu vlasti NDH jer su uzimali oni što im odgovara, nebitno od koga je kako bi ostvarili svoje ciljeve.

7. Zajednički zločini prema izvještajima Komisije

U arhivskim dokumentima pronalazimo informacije o zajedničkim zločinima nad zatečenim stanovništvom Bihaća i okoline. Radilo se o zločinima koje su Nijemci, ustaše i četnici zajedno počinili. U selo Kestenovac su 14. januara 1944. godine upali Nijemci, četnici i ustaše i zajednički opljačkali na tom području sve što su našli, a što je bilo za ponijeti. U toj akciji uhvatili su "Staku Rađenović iz Buševića, Latinović Milku, Matijević Milku, Glušicu Grozdu, Anđelić Miku i Anicu Rodić, i na razne načine ih mučili, dok su Beju Grahovac, ženu Radinu i Rajić Radu odveli u Nebljuse i ubili ih. Zapalili su 17 kuća i 36 staja u Kestenovcu, a tri u Buševiću."¹⁸⁶ Tokom 1945. godine oni su ponovo zajednički upali na ta područja i potpuno ga opustošili. U Buševiću su zapalili 99 kuća, otjerali 300 komada krupne stoke i 800 komada sitne stoke. Tada su zločinci odveli Anđelić Koju, Martinović Milana, Đilas Marka, Milu Rodića, Anđelić Milina, Karanović Novaka, Karanović Dragu, Obradović Jovu i Ivanić Stevu. Svi navedeni su bili mučeni u logoru, a jedino je Đilas Marko ubijen. Zapaljeno je 30 kuća i 48 staja, odvedeno 270 komada sitne stoke i 100 komada krupne stoke. U Buševiću su ranjeni Mile Karanović, Uroš Đurđev i njegovo dijete.¹⁸⁷ Ovo je dio iz zapisnika koji je sastavljen u Bihaću 1. augusta 1946. pred Komisijom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Mjesto Lipa, kao što smo već ranije spomenuli se sastojalo od dva sela: Lipa i Teočak. Godine 1943. u ta dva sela po prvi put zajednički došli Nijemci, ustaše, domobrani a po nekima i četnici i tom prilikom su počinili brojna zlodjela. U tim selima su zajedničkim snagama "usmrtili oko 120 žena, djece i staraca, a potom su zajednički opljačkali i odnijeli sve što su mogli i do čega su došli."¹⁸⁸ Nakon toga, zločinci zajednički nisu više dolazili na ta područja. Svjedoci za ovaj iskaz bili su Vlade Stanarević, zemljoradnik, rođen 1922. iz Teočaka, Pilipović Dušan, zemljoradnik, rođen 1927, iz Lipe i Pilipović Božo, zemljoradnik, rođen 1908, iz Lipe.¹⁸⁹

Nakon što se određeni broj seljana iz Lohova vratio na to mjesto, ipak 6. januara 1944. godine na to područje su zajedno upali četnici, ustaše, domobrani, Nijemci. Nije se moglo uočiti u svoj toj mješavini ko je komandovao. Svjedoci su naveli da ih je doveo pripadnik

¹⁸⁶ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146.

¹⁸⁷ ABiH, ZKURZ, K 12, inv. br. 56146

¹⁸⁸ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56140.

¹⁸⁹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56140.

četnika Kenjalo Petar iz Račića. Tada su ubili Petrović Ljubu, koja je imala samo 13 godina, 4 – 5 ljudi ranili i troje odveli. Ovo troje koje su odveli navodi se da su ih optužili da saraduju sa NOV – om.¹⁹⁰ Na području Mjesnog narodnog odbora Papari prema zapisniku Komisije nisu vršeni nikakve zajedničke akcije i zlodjela domaćih izdajnika te Nijemaca i ostalih, nego su oni većinom odlazili sa tih područja.¹⁹¹ I na području Golubića desili su se zajednički zločini. U zapisniku Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača koji je sastavljen 26. jula 1946. je zapisano da su Nijemci i ustaše zajednički u godini 1944. pohapsili i odveli Beću Ibrahimpašića, Mušu Dupanovića, Ahmeta Ibrahimpašića i Mehmeda Ibrahimpašića koji se nikad više nisu vratili i ništa se ne zna o njihovoj sudbini.¹⁹² I u ovim slučajevima, bar prema zapisnicima Komisije zajednički zločini su bili prisutni samo u navedenim selima, dok ih nema u ostalim niti na području užeg dijela grada Bihaća.¹⁹³

¹⁹⁰ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56135.

¹⁹¹ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56150.

¹⁹² ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56153.

¹⁹³ ABiH, ZKURZ, K 13, inv. br. 56153.

8. Analiza rada Komisije

U ovome poglavlju želimo analizirati rad Komisije, dakle ustanoviti da li je Komisija kao tijelo koje je osnovano 1944. godine, dok je neprijatelj još bio u zemlji i koje je postojalo do 1947. u tom vremenskom periodu od tri godine uspjelo ostvariti sve zadatke i ciljeve koji su postavljeni. Većina zapisnika koje pronalazimo u arhivima je sastavljena u periodu između 1945. i 1946. godine. To se, dakle, poklapa sa fazama postojanja i rada Komisije, odnosno da je u tom periodu rad Komisije bio najaktivniji ili mogli bismo reći jedino aktivan u odnosu na početni i završni period.

Za područje Bihaća i okoline na osnovu izvora nije moguće ustanoviti u potpunosti koliko je ljudi, odnosno oštećenika dalo svoje izjave, koliko je ljudi prijavilo zločine te koliko je zločinaca prijavljeno, ali jeste moguće u omjeru koji nam pruža građa koju imamo. Isto tako, moguće je napraviti određene statistike – omjer učešća ustaša, Talijana, Nijemaca kao i statistike u žrtvama, starosnu, spolnu itd. Izvori nam pružaju informacije o imenima oštećenika, vrijednosti oštećene imovine, mjestima gdje su se zločini izvršili, o zločinima koji su izvršeni. Većina ljudi koji su prijavili određenu štetu su zemljoradnici, težaci. To nam pomaže da dijelom oslikamo i demografsku sliku stanovništva Bihaća i okoline ali i da vidimo čime su se ljudi bavili na tom području. Stanovništvo je većinom bilo seosko koje se bavilo poljoprivredom i zemljoradnjom, pa u izvorima često nalazimo da neko daje izjavu da mu je oduzeta stoka ili hrana za stoku. Isto tako, možemo vidjeti da je Komisija koristila metod prikupljanja podataka odozdo jer je podatke uzimala od običnih ljudi. Svi zapisnici Komisije su većinom isti u formalnom smislu, jer sadrže informacije kad je zapisnik sastavljen, ko je dao izjavu, kakva mu je izjava, ko su svjedoci, ko je bio zapisničar i ko su prisutni članovi komisije. Po izjavama, odnosno tekstu kojeg je Komisija sastavljala zapisnici su različiti jer sadrže informacije o različitim tipovima zločina na različitim područjima. Ranije smo spomenuli da zadatak Komisije nije bio da osuđuje ili kažnjava, pa se ona time i nije bavila. Svoje zadatke o prikupljanju informacija Komisija je većinom obavila.

Problem Komisije za područje Bihaća i okoline, dakle sreske i okružne komisije a potom mjesnih narodnih odbora jeste što je to predstavljalo jedno lokalno područje nepismenih i neobrazovanih ljudi, gdje su čak i neki članovi Komisije bili nepismeni. A drugi problem jeste što vjerovatno ova Komisija nije toliko ozbiljno shvatala svoj posao. To je vidljivo iz stalnih upozorenja koje je slala Zemaljska komisija na ovo područje. Rokovi za izvršenje obaveza većinom nisu poštovani, a i početne izjave koje su uzimane nisu išle po obrascu koji je došao

od Zemaljske komisije, ali svakako trebamo u obzir uzeti činjenicu da se radi o vremenu koje je sami kraj rat, te zbog toga je bilo teško očekivati da baš sve odmah funkcioniše. Komunikacija između različitih nivoa Komisije nije bila dobro uhodana, tako da je to unazadilo cjelokupan postupak i rad Komisije. Isto tako, narod nije shvatao važnu "političku ulogu" pa su uglavnom podnosili prijave radi nastanka materijalne štete. Većina izjava i zapisnika nije bilo uredno popunjeno, već su često bile manjkave. Problem Državne komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pa tako i komisija na nižim nivoima je bio izručenje zločinaca. Navodilo se kako neizručivanje zločinaca predstavlja opasnost za mir. Na zasjedanju Međunarodne komisije za ratne zločine, predsjednik Državne komisije dr. Dušan Nedeljković je naveo kako se Komisija suočava s problemom "sporosti cjelokupnog aparata kao i sporosti nacionalnih komisija", i da je jugoslavenska komisija od ukupno milion slučajeva, utvrdila tek oko 10.000.¹⁹⁴

Stoga smatramo da Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača nije bila uređeno tijelo. Zbog toga se i cjelokupno izvršenje svih zadataka treba dodatno problematizirati. Možda Zemaljska komisija jeste htjela da sve uradi kako je zamislila, ali jednostavno nisu mogli. U obzir treba uzeti svakako i sam kontekst i okolnosti u kojima su komisije djelovale. To je bio period kada je neprijatelj još uvijek bio prisutan i zemlja još nije bila oslobođena. Iako je Zemaljska komisija postojala do 1947. moguće je da na području Bihaća i okoline mjesni narodni odbori nisu radili poslije 1946. jer u izvorima ne nalazimo podatke o tome.

Iako se ovdje bavimo područjem Bihaća i okoline, vrlo interesantne su analize rada Komisije koji se odnose na šire područje regiona. Tako Martina Grahek – Ravančić, koja se inače bavila područjem Zagreba napisala je kako je "Državna komisija bila tek jedna sastavnica istražnog aparata na jugoslavenskom području." Vremenom se pokazalo da je njen osnovni zadatak bio izručenje ratnih zločinaca koji nisu bili dostupni jugoslavenskom pravosuđu. Bila je prisutna stalna borba sa manjkom djelatnika i nedostatkom kvalifikovanog osoblja. Većina zločina je bilo dovoljno neistraženo, te često se u odluke unosio politički subjektivizam. Grahek – Ravančić je zaključila kako Državna komisija nije došla do željenih rezultata jer veliki broj zločinaca nikad nije odgovarao za počinjene zločine.¹⁹⁵ Na drugom mjestu ipak smatra da su postignuti rezultati Komisije zadovoljavajući, ali ističe problem da su se pored stvarnih ratnih zločinaca i njihovih saradnika, među optuženima često našlo

¹⁹⁴ Grahek – Ravančić, M. (2012). "Ekstradicija ratnih zločinaca", 126.

¹⁹⁵ Grahek – Ravančić, M. (2012). "Ekstradicija ratnih zločinaca", 130.

mного osoba koje su se zbog različitog političkog promišljanja našle na udaru režima.¹⁹⁶ Dušan Nedeljković je u Završnom izvještaju Komisije na pitanje da li su istraženi svi zločini počinjeni od okupatora i njihovih pomagača protiv Jugoslavije i njenih naroda, odgovorio da u apsolutnom smislu nisu.¹⁹⁷ Zbog toga konstatujemo da se to odnosi i na područje Bihaća i okoline. Međutim, drugačije mišljenje o djelovanju Komisije u Hrvatskoj iznosi Dražen Živić koji smatra da iskazi Komisije nemaju ni trun vjerodostojnosti, bilo statističke, analitičke i logičke.¹⁹⁸

Zadatak Komisije je dakle bio da ustanovi zločine i prikupi sve podatke i materijale o zločinima. Za područje Bihaća i okoline Komisija jeste prikupila veliki broj zapisnika i izjava. Ustanovljen je veliki broj zločina na tom području koje su vršili ustaše, četnici, Nijemci, Talijani ili svi zajedničkim snagama. Zločini koji su počinjeni, kasnije su definisani kao zločini genocida, fizičkog istrebljenja. Oni su mogli biti iz mržnje i organizirani (po naređenju).¹⁹⁹ Kao takve, brojna literatura ih dijeli na zločine pljačkanja i povrede imovine, te zločine maltretiranja, fizičkog i psihičkog zlostavljanja i zločini genocida. Masovna ubijanja tokom Drugog svjetskog rata su bila opisivana na različite načine i obično se donosio zaključak da je genocid počinjen protiv jedne ili više etničkih grupa u Jugoslaviji. Važno je istražiti mehanizam masovnih ubijanja na različitim lokacijama u Bosni i Hercegovini,²⁰⁰ pa tako i na području Bihaća i okoline.

U postratnom periodu tri puta su se popisivale žrtve Drugog svjetskog rata: 1947, 1950. i 1964. Tada su se popisivala ona lica koja su izgubila živote ili doživjela teror od njemačkog okupatora i njihovih pomagača. Prvi popis je sačinjen neposredno nakon rata, i tu su se prikupljali podaci o žrtvama, materijalnim stradanjima i zločincima. Drugi popis je nešto obimniji, te je omogućavao klasifikaciju po različitim pitanjima: po nacionalnosti, dobnoj starosti, zanimanju itd.²⁰¹ Popis iz 1964. je pripremila Savezna komisija za popis žrtava rata

¹⁹⁶ Grahek – Ravančić, M. (2013). "Ustrojavanje organa nove vlasti", 171.

¹⁹⁷ Vukliš, V. (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića", 194.

¹⁹⁸ Živić, D. (2006). " Problematika istraživanja demografskih gubitaka Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj. *Diacovensia - teološki prilozi*, XIV. 1 (17), 16.

¹⁹⁹ Čampara, S., Kovač, F. (2010). *Izdaja i zločin: Novi dokumenti o ustaškom, četničkom i partizanskom pokretu*, Sarajevo: Futurart, 493.

²⁰⁰ Tomislav Dulić se bavio pitanjem klasifikacije i različitih dimenzija masovnih zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu. Njegova knjiga predstavlja jednu vrlo koncipiranu i značajnu studiju, gdje se historija povezuje sa psihologijom, dakle zločinima daje i psihološku dimenziju, kako onih koji čine zločine tako i onih nad kojima su ti zločini počinjeni. On kao važne elemente ističe: namjeru, sistematičnost i magnitudu zločina. Također ističe različite kategorije masovnih ubijanja: genocid, pokušaj genocida, etnocid i masakr. (Dulić, T. (2005). *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941 – 1942*, *Studia Historica Upsaliensia*, 22.)

²⁰¹ Gladanac, S. (2016). "Komparacija popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1947. i 1950. na primjeru sreza/općine Zavidovići", *Rijeka Krivaja kroz prošlost*, knjiga 14, Sarajevo: Institut za historiju, 187.

koju je formiralo Savezno izvršno vijeće SFRJ. Taj popis je predstavljao znatno dopunjen spisak u odnosu na ranija dva popisa.²⁰² Ono što je bila zajednička odrednica za sva tri popisa jeste da su se temeljili na osobnoj identifikaciji žrtava, a ne na procjenama. Ovi popisi nisu namjeravali prikupiti podatke o svim stradalima u ratu, dakle i vojnim i civilnim žrtvama jer tim popisima nisu obuhvaćeni stradali i žrtve koje su stradale od snaga NOV i POJ – a ili snaga protuosovinske koalicije. Nepopisivanjem svih ratnih žrtava bez obzira na počiniocce stvarala se političko – ideološka kvalifikacija žrtava na: "poželjne i nepoželjne."²⁰³

Ukoliko bismo se pozabavili statistikom i izračunavanjem broja žrtava na području Bihaća i okoline prema izvještajima Komisije ponovo bi se susreli sa problemima koje smo ranije naveli kao što je nedostatak i neuređenost arhivskih dokumenata. Pitanje izračunavanja broja žrtava Drugog svjetskog rata je jedan vrlo kompleksan zadatak, zbog toga često nailazimo na brojne manipulacije brojkama. Pouzdanost kvantitativnih podataka treba obavezno provjeravati, ali uz to treba provjeriti i njihovu uporedivost.²⁰⁴ Utvrđivanje ljudskih gubitaka ne predstavlja samo naučno – istraživačku nego i potrebu i dužnost društva.²⁰⁵ Obično su to zajednički gubici građana jedne države odnosno jednog ili više naroda koji tu žive. Stvarni ljudski gubici se ne mogu promatrati odvojeno od stvarne situacije i konteksta vremena u kojem su nastali. Zbog suprotnosti vojnih i političkih interesa sukobljenih strana proistekle su i suprotnosti pristupa u izražavanju stvarnih ljudskih gubitaka.²⁰⁶

U naučnoj i široj javnosti je opće poznati broj od 1 700 000 stradalih u Drugom svjetskom ratu na području Jugoslavije. Pitanjem izračunavanja broja žrtava u Drugom svjetskom ratu su se bavili već svima dobro poznati Vladimir Žerjavić i Bogoljub Kočović. Njihova izračunavanja se neznatno razlikuju u nacionalnoj i regionalnoj strukturi, ali ne u ukupnom broju stradalih žrtava rata. Kočović je procijenio da su stvarni gubici za Jugoslaviju 1 014 000 a demografski gubici 1 985 000. Smanjene nataliteta stanovništva Jugoslavije zbog ratnih prilika prema njemu je 330 000. Stvarni gubici za Bosnu i Hercegovinu prema Kočoviću su 382 000 odnosno 13 % cjelokupnog stanovništva, od toga Srba i Crnogoraca 209 000, Hrvata

²⁰² Popis iz 1964. je dostupan na stranici: [https://exyugenealogy.net/podaci-ratnih-zrtava/1941-1948/popis-1964/\(02.06.2018.\)](https://exyugenealogy.net/podaci-ratnih-zrtava/1941-1948/popis-1964/(02.06.2018.))

²⁰³ Gladanac, S. (2016). "Komparacija popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1947. i 1950. na primjeru sreza/općine Zavidovići", 188.

²⁰⁴ Toš, Dž. (2008.), *U traganju za istorijom* (s engleskog prevela Ksenija Todorović), Beograd: CLIO, 305.

²⁰⁵ Geiger, V. (2011). "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači". Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)". *Časopis za suvremenu historiju*, broj 3, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 700.

²⁰⁶ Sobolevski, M. (1992). "Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugog svjetskog rata". *Časopis za suvremenu povijest*, broj 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest 179.

79 000, Muslimana 75 000, Židova 10 000 i ostalih 9 000. Na osnovu toga vidimo da je Bosna i Hercegovina najviše pretrpjela u Drugom svjetskom ratu. Prema kriteriju demografskih gubitaka, Kočović je zaključio kako je najviše stradala Crna Gora (26% stanovništva), a potom Bosna i Hercegovina (23%). Među narodima Jugoslavije najveće demografske gubitke su prema njegovoj procjeni imali: muslimani (16%), pa Srbi i Crnogorci (11%). Prema stvarnim gubicima najviše su izgubili Crnogorci (10,4 %), a zatim Srbi (6,9%). Kočović je također reagirao na podatke o 1 700 000 stradalih u ratu i rekao kako smatra da se do tog broja došlo na zahtjev vlasti i da taj podatak predstavlja zbrku između demografskih i stvarnih gubitaka.²⁰⁷

Žerjavić je u svojim analizama došao do sljedećih procjena: stvarnih gubitaka 1 027 000, a demografskih 2 022 000. Smanjenje nataliteta stanovništva Jugoslavije zbog ratnih prilika prema njemu je bilo 669 000. Bosna i Hercegovina je imala ukupni broj stvarnih gubitaka od 316 000, od toga 164 000 Srba, 64 000 Hrvata, 75 000 Muslimana, 9 000 Židova i ostalih 4 000. Od 316 000, koliko ih je umrlo u zemlji 174 000 su žrtve rata, 72 000 su poginuli borci i 70 000 poginulih građana Bosne i Hercegovine koji su služili u kvinsliškim i kolaboracionističkim snagama. Po njemu je Bosna i Hercegovina izgubila 23,3 % od ukupnog broja stanovnika.²⁰⁸ Slažemo se sa konstatacijom H. Kamberovića da su ovo najvjerodostojnija istraživanja.²⁰⁹ Izneseni pokazatelji su rezultati istraživanja provedenih naučnom metodom tokom 80 – ih godina.²¹⁰ Komisija daje podatke o ukupnom broju žrtava na području sreza Bihaća od 2 798, dok izračunavanjem na području opštine,²¹¹ smo dobili cifru od 2 190 ljudi. U popisu iz 1964. za područje Bihaća pronalazimo brojku od 6 610. Naravno područje Bihaća i okoline predstavlja jedan veći prostor, stoga se ove brojke ne mogu uzeti kao konačne. Taj broj je uveliko veći, s obzirom da se spominje brojka od 12 000 stradalih Srba na području Bihaća i okoline.²¹²

²⁰⁷ Kočović, B. (1990). *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (2 izdanje), Sarajevo: Svjetlost, 182.

²⁰⁸ Žerjavić, V. (1989). *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Jugoslavensko viktinološko društvo, 73.

²⁰⁹ Kamberović, H. (2000). *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945 – 1953. godine*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 81.

²¹⁰ Katz, V. (2011). *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945 – 1953*. Sarajevo: Institut za istoriju, 36.

²¹¹ Na osnovu spiskova koji se nalaze u knjizi Miljković, D. (2011). *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba (1941-1945)*, 440.

²¹² Dedijer, V. (1981). *Dnevnik 1*, 337.

8.1. Studija slučaja – Stratište Garavice

Garavice je mjesto koje se nalazi na periferiji Bihaća, udaljeno otprilike dva kilometra od samog središta grada. Ono predstavlja jedno od najvećih ustaških stratišta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali i jedno od najvećih u Europi u Drugom svjetskom ratu. Masovna ubijanja na tom području su počela od kraja jula i početka augusta 1941. godine. Ubijeni su ljudi ne samo sa područja Bihaća i okoline, nego sa jednog šireg područja obuhvatajući stanovništvo iz Like, Korduna, Bosanske Krupe, Otoke, Cazina itd. Stradalnici su bili većinom srpske nacionalnosti, uz vrlo mali broj Jevreja. Smatra se da je na tom području ubijeno oko 12 000 ljudi.²¹³ Svi oni su nakon lažnih obećanja koja su im davale ustaše, napustili svoje domove i dopremljeni na Garavice, gdje su zvjerski ubijeni. Masovno stratište nosi jedno ime – Garavice, ali geografski obuhvata Garavice, Karadorđevo selo (danas Kamenica) i Ceravce.

Prema izvještajima Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača masovna ubistva u Garavicama su započela 23. jula i nastavljena tokom narednih dana. Žrtve su dovodene iz Bihaćke kule i drugih zatvora, a posebno iz okolnih mjesta kao što su: Klokot, Izačić, Vrsta, Lohovo, Lipa, Bugar, Grabež itd. Najmasovnija ubistva su izvršena u noći 27/28. jula.²¹⁴ Nakon zločina ubijanja, ustaše su dovodile stanovnike iz okolnih sela da vrše zakopavanje tijela. U arhivskim izvorima poznat je Ćurić Živko koji je bio natjeran da kopa jarak u Garavicama koji je bio dug 15 – 20 metara. Međutim, ubrzo je pobjegao u Njemačku kako ne bi gledao ta masovna ubijanja, i zakopavao tijela.²¹⁵

Bitno je spomenuti da je zatrpavanje masovnih grobnica na Garavicama koje su obuhvatale tri velika stratišta zbog blizine grada bilo opasno izvorište epidemija. Zbog toga je obrazovana sanitarna komisija sa zadatkom da ispita stanje masovnih grobnica na području Garavica. Nakon pregleda sačinjen je posebni zapisnik za svako od stratišta. Za Karadorđevo selo je konstatovano da se tu "nalaze dvije masovne grobnice, da su leševi prekriveni slojem zemlje debljine od 40 sm, i da se osjeća miris karbola. Ali da nema još neugodnih mirisa." Za Garavice je konstatovano da su "žrtve posute krečom a potom zatrpane zemljom, i da se tu osjeća zadah kao i da su prisutni rojevi muha." Za treće stratište Ceravci je konstatovano da se tu "nalaze dva kanala, da su tijela zasuta krečom a potom zemljom, i da se osjeća zadah. S

²¹³ Vukmanović, M. (1987). "Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine", *Bihać u novijoj historiji (1918 – 1945)*, Banja Luka: Institut za istoriju, 117.

²¹⁴ ABiH – ZKRZ, K 12, inv.br. 59352.

²¹⁵ ABiH – ZKRZ, K 12, inv.br. 16902.

obzirom da se u blizini ovih stratišta nalazile rijeke, to je dovelo do mogućnosti zagađenja vode."²¹⁶

Ranije smo već spomenuli da je na ovom području ubijeno oko 12 000 ljudi. Međutim, to nisu samo ljudi iz Bihaća i okoline nego i iz drugih mjesta: Cazina, Bosanske Krupe, Otoke itd. Koliko je ljudi sa područja Bihaća i okoline ubijeno u Garavicama nije moguće precizirati, s obzirom da nam to izvori ne omogućavaju jer spiskovi žrtava nisu kompletirani. Zbog toga ćemo ovdje prezentovati i analizirati samo one spiskove koje imamo. Prvi spisak,²¹⁷ kojeg analiziramo sastoji se od 69 popisanih žrtava koje su stradale u Garavicama. Spisak sadrži sljedeće informacije: ime i prezime, ime oca, godina starosti, iz kojeg je sela, datum ubistva, mjesto gdje je žrtva ubijena te primjedba. Od navedenih informacija ovaj popis sadrži samo ime i prezime, ime oca, godinu starosti te mjesto gdje je žrtva ubijena. U poljima za informacije o datumu ubistva i primjedbu stavljene su crtice, što znači da vjerovatno popisivači nisu imali nikakve informacije o tim podacima. Na ovom spisku iz sela Jasika je popisano 40 osoba, 4 iz Kamenice, 2 iz Klokota i 23 iz Izačića. Svi popisani su muškog spola, najniže dobi od 13 godina, i najviše od 84. Najmlađa žrtva od 13 godina je Bubalo Dragan iz sela Klokot, a najstarija žrtva od 84 godine je Savo Dojić iz Izačića.²¹⁸

Drugi spisak,²¹⁹ predstavlja žrtve iz sela Jankovac koje su ubijene u Garavicama. Spisak se sastoji od 36 osoba i sadrži informacije: ime i prezime, ime oca, selo, dan ubistva, mjesto ubistva, i primjedbu. Zanimljivo je da u polju dan ubistva piše utorak, tako da je moguće da je svih 36 žrtava ubijeno na taj isti dan. Što se tiče primjedbe, za razliku od ranijeg spiska gdje je stavljena crtica, ovdje je napisano "na pet dana pred svetog Iliju odvedeni su i poubijani."²²⁰ I ovdje su sve žrtve muškog spola, to naravno zaključujemo na osnovu njihovih imena. Ovaj spisak ne sadrži informacije o godini starosti te zbog toga ne možemo utvrditi najnižu i najvišu dobnu starost žrtava.

Treći spisak,²²¹ predstavlja žrtve iz sela Vrsta koje su ubijene u Garavicama. Spisak obuhvata 12 osoba, gdje se nalaze informacije: ime i prezime, ime oca, mjesto odakle su, dan kad su ubijeni, i gdje su ubijeni. Zanimljivo je da se za dan navodi nedjelja, tačnije 25. juli

²¹⁶ Vukmanović, M. (1987). "Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine", *Bihać u novijoj historiji (1918 – 1945)*, Banja Luka: Institut za istoriju, 120.

[Dalje: Vukmanović, M. (1987). "Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine".]

²¹⁷ AUSK – OKZ. (Nema signature)

²¹⁸ AUSK – OKZ. (Nema signature)

²¹⁹ AUSK – OKZ. (Nema signature)

²²⁰ AUSK – OKZ. (Nema signature)

²²¹ AUSK – OKZ. (Nema signature)

1941. godine. Od ovih 12 osoba svi su muškog spola i ne navodi se godina starosti te zbog toga ne možemo da utvrdimo dobnu starost žrtava. Zanimljivo je da u ovim spiskovima nema žena, iako znamo da su i žene bile žrtve ustaškog terora. Moguće je da baš u ovim selima za koje su navedeni spiskovi, žene nisu ubijane ili nisu popisivane.

Četvrti spisak,²²² kojeg analiziramo sadrži broj žrtava iz sela Zlopoljac koji su stradali u Garavicama. Ovaj spisak sadrži 60 osoba. Kao i prvi spisak i ovaj spisak sadrži informacije: ime i prezime, ime oca, godina starosti, selo iz kojeg je žrtva, mjesto gdje je ubijena i primjedba. Zanimljivo je da na ovom spisku od svih žrtava muškog spola, nalazimo i jednu ženu. Ona je popisana pod brojem 39. imenom Milica Rodoković, kći Janka Lončara, dobne starosti od 55 godina. Najmlađa žrtva iz ovog sela je Mićo Trbolin, starosti od 16 godina, a najstarije Mile Popović i Đuro Počuča, obojica starosti od 65 godina. U ovom spisku nisu zapisane nikakve primjedbe.²²³

Peti spisak,²²⁴ se odnosi na žrtve iz Srpskog Založja koji su odvedeni u Garavice i tamo ubijeni. Spisak se sastoji od 78 osoba. Ovaj spisak sadrži samo ime, prezime, ime oca i godinu starosti. Svi popisani su muškog spola. Najmlađa žrtva na ovom spisku je Boško Šošić, koji je imao 12 godina kada je ubijen, a najstarija je Radić Miloš koji je imao 90 godina. Ono po čemu se ovaj spisak žrtava razlikuje od ranijih jeste što se na njemu nalazi ime i prezime zapisničara. U ovom slučaju to je: Čelebić Jusuf.²²⁵ Ovo su, dakle spiskovi žrtava ubijenih u Garavicama kojima raspolažemo. Ukazujemo na činjenicu da bi od velike važnosti bili kompletirani spiskovi, jer bi na osnovu njih mogli analizirati cjelokupni broj žrtava za područje Bihaća i okoline, njihovu dobnu starost, broj muškaraca, žena, djece itd. Isto tako, mogli bi praviti i komparacije različitih mjesta područja Bihaća i okoline, odnosno koliko je ljudi ubijeno iz kojih mjesta. To bi svakako otvorilo pitanja i za neka nova istraživanja.

Na mjestu Garavice 27. jula 1949. je postavljen spomenik kojim se odao počast svim žrtvama ubijenim na tom mjestu. Nakon toga 1981. godine je postavljen veći broj spomen skulptura koji su djelo arhitekta Bogdana Bogdanovića, a potom 1986. na ulazu u spomen park je podignut spomenik žrtvama ustaških zločina koje je djelo Vlade Herljevića, oblikovan od velike kamene gromade i ploče. I dan danas Garavice predstavljaju značajno mjesto,

²²² AUSK – OKZ. (Nema signature)

²²³ AUSK – OKZ. (Nema signature)

²²⁴ AUSK – OKZ. (Nema signature)

²²⁵ AUSK – OKZ. (Nema signature)

međutim potrebno je apelirati na vlasti da se pobrinu za očuvanje ovog kulturno – historijskog spomen parka.

8.2. Druga stratišta – mjesta gdje su životi prekinuti

Pored Garavica, bitno je spomenuti i druga stratišta na koja je odvedeno stanovništvo Bihaća i okoline, te zvjerski ubijeno. Svjedoci koji su prijavili zločine Komisiji za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača su naveli niz mjesta, pored Garavica na koja je odvedeno stanovništvo i tom prilikom ubijeno. Jedno od najpoznatijih stratišta pored Garavica je Delića jama u Zavalju. Raspoložemo spiskom ljudi iz sela Vrsta, koje je odvedeno u Zavalje i tamo ubijeni. Na tom spisku se nalazi 37 ljudi, muškaraca bez godine starosti. Zanimljivo je da se za dan ubistva za sve na tom spisku navodi srijeda.²²⁶ Delića jama predstavlja masovnu grobnicu, na kojoj su ubistva počela od 27. jula. Nakon ubistava na tom području, ustaše su naredile da se grotlo ovog stratišta zazida.²²⁷

Ostala stratišta su šuma Debeljača između Sokoca, Skočaja i Bihaća, šuma kraj sela Dubosko, između Gorjevca i Lipe, na putu ka Bihać – Bos. Petrovac, jama Jasikovača, Jankina njiva i Babina draga na području Hrgara, Indžić gaj u mjestu Kalati, Dvoslap na području Lohova, mjesto Bare u selu Rajnovci, Zabare i Čaire u Ripču, Splavak u selu Veliki Skočaj, Privor između Vinice i Grabeža, šuma Osoj.²²⁸

²²⁶ AUSK – OKZ. (Nema siganture)

²²⁷ Vukmanović, M. (1987). "Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine", 124.

²²⁸ Vukmanović, M. (1987). "Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine", 125.

9. Zaključak

Državna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je osnovana odlukom AVNOJ - a 30. novembra 1944. godine. Njen zadatak je bio da prikuplja podatke o ubistvima, tjelesnim povredama, zlostavljanjima, osudama, hapšenjima, silovanjima, paljevinama, pljačkama, bombardovanju civilnog stanovništva u cilju istrebljenja koje su počinili okupatori i njihovi pomagači. Radi bolje i lakše organizacije obrazovane su i zemaljske komisije, zatim okružne, oblasne, sreske i gradske kao i anketne komisije. Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu je osnovana na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH – a koje je održano u Sanskom Mostu 1944. godine i postojala je do 1947. iako je u najvećoj mjeri djelovala tokom 1945. i 1946.

Što se tiče područja Bihaća i okoline na tom prostoru su počinjeni masovni zločini. Zločine su, prema nalazima Komisije činili ustaše, četnici, Nijemci, Talijani ili zajedničkim snagama. Kako je vidljivo iz izvještaja Komisije zločinima ubijanja, fizičkog uništavanja, maltretiranja, pljačke i paljevine je bilo podčinjeno obično stanovništvo, kako muškarci, tako i žene i djeca i starci. Isto tako, zločini su vršeni nad različitim nacionalnim grupama, najviše Srbima i Jevrejima. Stanovništvo je prijavljivalo zločine, mada veliki broj zločina u izvještajima se odnosi samo na pljačkanje i paljevinu gdje je određivana vrijednost štete zbog toga što stanovništvo nije shvatalo političku važnost komisije pa su zato prijavljivali većinom nastalu materijalnu štetu.

Komisija je koristila metod prikupljanja podataka od stanovništva odnosno direktnih žrtava i drugih svjedoka počinjenih zločina. Zločini su vršeni više puta nad istim stanovništvom, jer su okupatori i njihovi pomagači više puta prolazili kroz pojedina mjesta. Pored ubijanja i preseljenja, stanovništvo je bilo izloženo i pokatoličenju kao jednim načinom politike okupatora i njihovih pomagača. Pokatoličenje stanovništva je davalo karakter šire i organizirane politike i ono se nije moglo temeljiti na dobrovoljnosti i svijesti nego je stanovništvo bilo motivirano nadom u mogućnost spašavanja života i imovine.

Prilikom analiziranja rada Komisije došli smo do zaključka da Komisija nije bila dobro uhodano tijelo, i da nije imalo dobru komunikaciju sa višim organima iako je Državna komisija nižim komisijama često slala određene dopise zbog neizvršavanja zadataka. Isto tako, područje Bihaća i okoline je predstavljalo jedno manje lokalno mjesto, sa velikim brojem neobrazovanih i nepismenih ljudi. Zbog toga se često navodilo kako je upravo taj

nedostatak stručnog osoblja bio jedan od osnovnih problema s kojima sa Komisija suočavala. Drugi problemi su neizručenje zločinaca i njihovo nekažnjavanje što ipak nije bilo u zadataku Komisije nego tužilaštva, iako usko vezano za Komisiju jer je Komisija morala dobiti primjerak presude, ali to često i nije bio slučaj zbog toga zaključujemo da je bila niska razina zastupanja i provedbi odredaba zakonskih normi. Ponegdje se navodi da su rezultati Komisije zadovoljavajući, ali pored stvarnih ratnih zločinaca i njihovih saradnika, među optuženima se često našlo mnogo osoba koje su se zbog različitog političkog promišljanja našle na udaru režima. Isto tako, neuređenost rada Komisije trebamo promatrati iz ugla konteksta vremena, s obzirom da je to bio period kada je neprijatelj još uvijek bio prisutan i zemlja još nije bila oslobođena kao i to da je njeno djelovanje nastavljeno neposredno nakon rata kada je stanovništvo bilo demoralisano. Po pored toga, Komisija je imala ideološko – politički karakter i bilo šta što je predstavljalo udar na uspostavljenju vlast smatralo se neprimjerenim. Zbog toga je prikazana samo jedna strana priče.

Izvještaji Komisije predstavljaju prvi narativ odnosno prvu historiju Bihaća i okoline u Drugom svjetskom ratu. Međutim, kreirana slika predstavlja samo komunističku sliku dešavanja, a nikako kompletnu. Slika je jednolična i kreirana je onako kako je tadašnja vlast to željela, i promovirana je kao objektivna slika u interesu političkog koncepta koji se uspostavljao 1945. godine. U izvještajima su prikazani samo zločini drugih, dakle ustaša, Talijana, Nijemaca i četnika, dok nemamo ni jednu jedinu informaciju o komunističkim zločinima, iako ih je sigurno bilo. Zbog toga se cjelokupan rad Komisije ne može smatrati u potpunosti vjerodostojnim i tačnim za sagledavanje cjelovite slike dešavanja na prostoru Bihaća i okoline u Drugom svjetskom ratu, mada cilj rada i nije bio prikazati cjelokupnu sliku nego sliku koja je kreirana prema izvještajima Komisije. Iako su nam poznata brojna stratišta na području Bihaća i okoline, ipak je taj prostor dovoljno neistražen što se tiče zločina jer veliki broj arhivskih dokumenata, prije svega izvještaja i zapisnika Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača nije sređen. Zbog toga, nadamo se da će se uraditi nešto na tom planu kako bi sva istraživanja bila detaljnija i kompletnija. Ukoliko bi se istražili svi zločini i dešavanja na ovom prostoru, tek onda bi slika Bihaća i okoline bila cjelovita.

10. Prilozi

10.1. Prilog 1. – Primjer kako je izgledao obrazac izjave Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača o prijavi zločina (Izvor: Arhiv Bosne i Hercegovine).

KOMISIJA ZA ISPITIVANJE ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIM POMOĆAČA U VOJVODINI

Ime Prezime Datum sastavljanja Izjavio je

Dr. P. Valio Ante /urednik/

PRIJAVA Inv. broj 34404

ZLOČINAC
Ime oca, i ime i prezime matere
Starost, narodnost i mesto odakle je
Svojstva, služba, spolni, zanimanje
Poslednje boravište

Dr. P. Valio Ante /urednik/

Prezime, ime i zanimanje
Ime oca, i ime i prezime matere
Starost, mesto i mesec rođenja
Vera, narodnost i bračno stanje
Prebivalište

Pilipević Mihailo /zemljoradnik/
Stevan i Anica redj. Sivilar
36 god. Priteka, Bihać
pravoslavna, Srbin, senjen
Priteka

Imena osoba koje je žrtva bila dužna izdržavati i njihov rodbinski odnos s njom žena Djuja i deca Steve i Rajke

GDE JE ZLOČIN IZVRŠEN
Srez, opština i mesto Priteka - Bihać

ZLOČIN
Vrsta zločina Pljačka
Vreme i mesto izvršenja avgusta 1941 god. u Priteki pa za celu vreme okupacije.

Način i sredstva izvršenja Gore oznacenog meseca i godine kada je moj brat Mihajl uhapsen i steren u Kulen-Vekuf gde je ubijen od strane ustaza Muslimana, svi njegove imovine koje je ostala potpuno je opljackana i unistena od ustaza.

Vrednost te imovine iskazana je u rubrici "steta"

(Prva stranica)

Dokazi Izjava prijavioca i svedeka sada svi u Teserinu.

Da su prenji navodi istiniti tvrde svedeci:

1. /Prijavioca/ Danica of
2. /Svedeka/ Danica of

STETA (materijalna)

U čemu se sastoji šteta U temu ste su mu opljackane i unistene sledece stvari:

1/ Kucni namestaj i posudje	15.000 Din.
2/ Reba i posteljina	30.000 "
3/ Pestelarski alat	10.000 "
4/ Stoka i zivna	3.400 "
5/ 3 kon. debelih svinja	3.000 "
6/ Zito, hrana i seneka	3.000 "
Ukupno: 64.400 Din.	

(Druga stranica)

11.2. Prilog 2. – Primjer skraćenog obrasca izjave svjedoka o ratnim zločincima (Izvor: Arhiv Unsko – sanskog kantona).

P/31

IZJAVA SVJEDOKA O RATNIM ZLOČINCIMA,

1.

Prezime, ime i očevo ime: *Osmit, Husić, Osmanov*

Doba života: *star 15 godina*

Mjesto rođenja: *Modot, bitočki*

Ranije zanimanje: *zemljoradnik*

Sadanje boravište: *u I. ust. brigadi*

Kakovu dužnost vrši u NOP-u: *potporučnik kod vodica*

2.

O zločincima okupatora i njegovih pomagača poznato mi je ovi:
 Poznato mi je da je ~~se~~ *Ramaković Zelen, utrovin, kao ustaša*
polimio slediti. 1941 god. klon je Zelen i pripadao vojsci u bitku
Godla se nalazi u I. I. brigadi. Dotično je klijima, kopu
loca i ostalog neša kao i 1 krevet.

12. Bibliografija

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
Fond: Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- Arhiv Unsko – sanskog kantona (AUSK)
Fond: Okružna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HDA)
Fond: Okružna i gradska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

b. Objavljeni izvori

- *Bihaćka republika* . (1965). Zbornik dokumenata, knjiga II, Bihać: Muzej Avnoja i Pounja.
- Dedijer, V. (1981). *Dnevnik I*, Rijeka: Gro "Liburnija".
- Popović, J. (1982). *Ratne uspomene Koste Nađa: Bihaćka republika*, Zagreb: Spektar.
- Vukliš, V. (2016). "Završni izvještaj dr. Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", *Топола ЈУ СП Доња Градина*, год. II, бр. 2
- Zečević, M., Popović, J. (1998). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svjetskog rata*, tom II, , Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, (1968). Zbornik dokumenata, knjiga I., Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša.

c. Štampa

- *Službeni list Federalne BiH*, br.1, Sarajevo.

d. Neobjavljeni rukopis

- Aljkanović, B. (2014). *Komparativna analiza rada Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača tokom Drugog svjetskog rata u Srebrenici i Komisije Vlade Republike Srpske za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine*. MA, Filozofski fakultet u Sarajevu.

LITERATURA

a. Knjige

1. Bajford, J. (2011). *Staro Sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
2. Begić, M. (2013). *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
3. *Bihaćka republika I*, (1965). Zbornik članaka. Bihać: Izdanje Muzeja Avnoja i Pounja u Bihaću.
4. Bokan, B. (1988). *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, Beograd: Vojnoizdavački novinski centar.
5. Bulajić, M. (1988). *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Aturkoviću 1986*, Beograd: Rad.
6. Cvetković, S. (2006). *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd: Službeni glasnik.
7. Čampara, S., Kovač, F. (2010). *Izdaja i zločin: Novi dokumenti o ustaškom, četničkom i partizanskom pokretu*, Sarajevo: Futurart.
8. Čekić, S. (1996). *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti.
9. Dedijer, V., Miletić, A. (1990). *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo: Svjetlost.
10. Dulić, T. (2005). *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941 – 1942*, Studia Historica Upsaliensia.
11. Grahek – Ravančić, M. (2013). *Narod će im suditi: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.-1947.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

12. Hurem, R. (2016). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945.* (priredio Dino Mujadžević). Zagreb: Sarajevo, Plejada – BNZG – University Press.
13. Jelić – Butić, F. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, Zagreb: Školska knjiga.
14. Kamberović, H. (2000). *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945 – 1953. godine*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.
15. Katz, V. (2011). *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945 – 1953.* Sarajevo: Institut za istoriju.
16. Kočović, B. (1990). *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (2 izdanje), Sarajevo: Svjetlost.
17. Lukač, D. (1967). *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
18. Lopičić, Đ. (2009). *Njemački ratni zločini 1941 -1945: Presude jugoslovenskih vojnih sudova*, Beograd: Muzej žrtava genocida.
19. Miljković, D. (2011). *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba (1941-1945)*, Beograd: AMD SISTEM DOO.
20. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, (1957). Zbornik radova, knjiga I. Beograd: Vojni istorijski institut jugoslovenske narodne armije.
21. Redžić, E. (1998). *BiH u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: Svjetlost.
22. Tomasevich, J. (1979). *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
23. Tomasevich, J. (2010). *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945, okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding.
24. Toš, Dž. (2008.), *U traganju za istorijom* (s engleskog prevela Ksenija Todorović), Beograd: CLIO.
25. Velebit, V. (2002). *Tajne i zamke II svjetskog rata*, Zagreb: Prometej.
26. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, (1993). Zbornik dokumenata, tom I – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945., Beograd: Vojnoistorijski institut.
27. Žerjavić, V. (1989). *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo.

b. Članci i rasprave

1. Begonja, Z. (2005). "Iza obzorja pobjede: sudski procesi "narodnim neprijateljima" u Zadru 1944. – 1946." *Časopis za suvremenu povijest*, god 37, br. 1.
2. Cvetković, S. (2005). "Nekoliko dokumenata iz rada državnih organa na utvrđivanju „narodnih neprijatelja“ 1945-1952", *Tokovi istorije*, br. 3-4.
3. Gladanac, S. (2016). "Komparacija popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1947. i 1950. na primjeru sreza/općine Zavidovići", *Rijeka Krivaja kroz prošlost*, knjiga 14, Sarajevo: Institut za historiju.
4. Geiger, V. (2006). "Folksdojčeri u izvješćima Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača okruga Slavonski brod 1945. godine", *Scrinia Slavonica* 6.
5. Geiger, V. (2011). "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači". Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)". *Časopis za suvremenu historiju*, broj 3, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
6. Grahek – Ravančić, M. (2012). "Ekstradicija ratnih zločinaca", *Istorija 20. veka*, br. 1.
7. Grahek – Ravančić, M. (2013). "Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje", *Historijski zbornik*, LXVI, 1.
8. Hurem, R. (1965). "Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI.
9. Kamberović, H. (2010.) "Žepče u Drugom svjetskom ratu prema ocjenama Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina", *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458. – 2008.* (urednik Franjo MARIĆ), Zagreb: Žepče: Hrvatski institut za povijest.
10. Lovrenović, K. (1968/69). "Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", *Glasnik arhiva i Društvo arhivskih radnika BiH*, knjiga VIII – IX.
11. Madžar, B. (1988). "Popis i procjena ratne štete u gradu"; *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo: Istarski arhiv.
12. Penava, Š. (2014). "Popisi ratnih zločinaca okružnog povjereništva komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Vukovara iz 1945"., *Scrinia Slavonica*.

13. Sobolevski, M. (1992). "Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugog svjetskog rata". *Časopis za suvremenu povijest*, broj 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
14. Vajs, A. (1961). "Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", *Anali Pravnog Fakulteta*, god IX, br 1.
15. Vukmanović, M. (1987). "Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine", *Bihać u novijoj historiji (1918 – 1945)*, Banja Luka: Institut za istoriju.
16. Živić, D. (2006). "Problematika istraživanja demografskih gubitaka Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj", *Diacovensia - teološki prilozi*, XIV. 1 (17).

c. Internet stranice

1. <https://xyugenealogy.net/podaci-ratnih-zrtava/1941-1948/popis-1964/>
(02.06.2018.)